

A cigányok etnográfiaja

Mint már említettük, a magyarországi cigányságról nem beszélhetünk úgy, mint egységes etnikai alakzatról. Az egységesség képzete inkább a politikai és közigazgatási irodalomban, illetve a tömegkommunikáció által megfogalmazott képből, valamint a többség közvéleményében él. Azok az emberek is, akik magukat cigánynak nevezik, tehát a cigányok, legalább három etnikai csoportra osztják magukat. A három etnikai csoport elsődleges különválaszthatóságát az anyanyelvi különbözőség adja. A cigányság etnográfiai leírását tehát alapvetően ez a tény határozza meg. Ezt az alaphelyzetet bonyolítják a cigányságon belüli foglalkozási és megélhetési különbségek, és ezekből következően az egyes cigánycsoportok vagyoni és társadalmi helyzete. Vagyis egy etnográfiai összegzésnél nagyon nehéz azt mondani, hogy ilyen vagy olyan a cigányok táplálkozása vagy öltözködése, hanem azt lehet mondani, hogy egyes sikeres oláh cigány csoportok öltözködése vagy táplálkozása ilyen, a munkanélküli, szegény helyzetben élő telepi romungró cigányok öltözködése vagy táplálkozása olyan. És ekkor már a jelzett módon csoportokat képeztünk, ahol az azonosság vagy hasonlóság alapján egymás mellé rendeltünk különböző lokális cigányközösségeket. Első lépésben adott közösségeken belül próbáljuk meghatározni a közösség egészére jellemző kulturális normákat és szabályokat, s adott jelenség a csoport ideális, s mindenki által vallott és gyakorolt formáit írjuk le. Ekkor már az átlagtól eltérő jelenségeket is a középhez igazítottuk. A különböző, hasonló helyzetű csoportok kulturális normáit közelítjük egymáshoz a második lépésben, így jön létre az öltözködés vagy a táplálkozás rendszerének több csoportváltozata, s legföljebb a különböző csoportváltozatok egymásmellettsége adja a cigányok öltözködésének vagy táplálkozásának jellemzőit.

Rendkívül fontos azt is látnunk, hogy ezeknek a jelenségeknek valójában kétféle rendszere létezik. Egyrészt a különböző tudományok, így az etnográfia és az antropológia is létrehozta, kialakította a cigányok megfigyeléséből származó rendszereit, másrészt azonban maguk a cigányközösségek is megfogalmazzák társadalmuk működése során ezeket a szabályrendszereket. Az pedig egy következő kérdés, hogy ezek a kulturális alrendszerek — az említett öltözködés vagy táplálkozás, de a sort lehet folytatni a mulatozással, a lakodalommal, a temetéssel, általában a közösség egyes embereihez vagy a közösség egészéhez kapcsolódó szokásrendszerrel — az ideológia szintjén mennyire kapnak etnikus magyarázatot és milyen mértékben maradnak meg a közösségre jel-

lemzőnek gondolt keretek között. Vagyis az a kérdés, hogy mi tyukodiak csinálunk valamit így vagy úgy, vagy mi tyukodi cigányok megkülönböztetve magunkat a tyukodi parasztoktól tesszük ezt vagy azt, vagy általában mint cigányok cselekszünk ekként vagy akként, megkülönböztetve magukat általában a gázsoktól.

Rokonsági rendszer

Abban mindhárom cigány etnikai csoport hasonlít egymásra, hogy mind a nem cigányokkal, mind a más cigánycsoportokkal való házassági kapcsolatuk gyakorisága elenyésző. Az emberek tehát elsősorban a saját etnikai csoportjukba tartozó emberekkel lépnek házasságra, így a rokonsági viszonyok a saját csoporton belül jönnek létre. Azokban a ritka esetekben, amikor akár egy cigány egy nem cigánnyal, vagy az egyik csoportbeli egy másik csoportbelivel köt há-

zasságot, a rokonság valamelyik ágát nem működtetik. Egy oláh cigány férfi és egy romungró nő házasságában a nő például, ha a férje közösségébe költözik, attól kezdve kiszakad saját korábbi rokonsági rendszeréből, gyermekei oláh cigány identitásban nőnek fel, s nem tartják a kapcsolatot a romungró anya vér szerinti és műrokonaival. Hasonló a helyzet, ha akár oláh cigány, akár romungró közösségbe került egy nem cigány, vagyis gázsó házastárs. Ugyanez áll fenn, ha egy cigány kerül be egy nem cigány közösségbe, gyermekei nem cigány identitásúak lesznek, és itt is megszűnik a rokonsági rendszer működtetésének kétirányúsága. Ez a kulturális eljárás fenntartja a csoportok közötti merev határvonalakat. (Ennek az elvnek az analógiáit megtaláljuk a korábbi paraszti gyakorlatban. Számos leírás szól arról, hogy földrajzi közelségben élő, ám különböző etnikumhoz tartozó emberek egymás közti házasságát a közösségek kölcsönösen tiltják. Így mindkét részről nehezen volt elképzelhető, hogy magyar paraszt fiatalok német paraszt fiatalokkal lépjenek frigyre. A házassági kapcsolatok merevségét jelzi az is, ha azonos etnikumhoz tartozó, ám különböző felekezeti fiatalok kapcsolatát tiltja vagy tiltani próbálja a közösség.)

A cigány etnikai csoportok önmagukon belül sem jelentenek önálló házassági kört. Az oláh cigányok esetében — ha már elhalványulóban van is — fon-

A cigányközösségek által megfogalmazott szabályrendszer — vidám romamulatság (Gózon Francisco felvétele, Eperjeske, 1992)

tos szempont a törzsi hovatartozás. Az egy-egy törzshöz tartozó emberek előszeretettel házasodtak azonos törzsbe tartozó emberekkel. A vándorlás korában még merev szabály volt az azonos törzshöz tartozás szempontja, de arra is vigyáztak, hogy a párválasztás ne az azonos kompániához tartozó fiatalok körében jöjjön létre, így automatikusan kizárták a közeli rokon házasságok lehetőségét. A kettős szabályrendszer — az azonos törzshöz tartozás előírása és a saját lokális csoport kizárása — adta meg az oláh cigány rokonsági rendszer alapját. Ebben az időben maga a kompánia számított alapvető rokonságnak, s csak a letelepedéssel párhuzamosan válik totálissá a vér szerinti rokonság rendszerének működtetése.

A letelepedés következtében hamarosan egy új elv is kialakul, a lokális párválasztás előírása. Azok az oláh cigány csoportok, amelyek a letelepedéssel együtt elvesztik térbeli mobilitásukat és mozgékonyaságukat, hasonlóképpen, mint azt általában a parasztok vagy a korábban letelepedett romungró csoportok, az azonos helyen lakók köréből írja elő a választás lehetőségét. A csoport-endogámia kiegészül a lokális endogámiával. A korábbi időszakokkal ellentétben ez egyre inkább megteremti a veszélyét annak, hogy közeli rokonok közötti házasságok egyre nagyobb számban jöjjenek létre. A letelepedés ellenére is mozgékony oláh cigány csoportokat az egzogámia — vagyis a csoporton kívüli választás — lehetősége, illetve előírása megóvta ettől a problémától. Egyik esetben a vélt társadalmi alkalmazkodás, másik esetben a különállás hangsúlyozása adja a társadalom működésének keretét. Az egzogámia éppen a lehetséges társadalmi sikereket szolgálja, míg az endogámia a befelé fordulás következményeként a helyi társadalom megmerevedését okozza.

A párválasztást — miként a magyarországi paraszti kultúrában is — a réteg-, illetve az osztályszempontok is befolyásolják. Azonos csoporthoz tartozók nem jelentenek automatikusan egy házasodási kört. Ha egy kisváros romungró cigányait nézzük, azt látjuk, hogy azok, akik zenélésből és csak zenélésből élnek, a magyar anyanyelvű cigányok csoportján belül külön társadalmi egységet alkotnak, és lehetőség szerint korlátozzák a nem vagy nem csak zenélésből élő cigányokkal való párkapcsolatokat.

Mindhárom cigány etnikai csoport esetében jellemző a rokonsági rendszer széles körének működtetése. A rokonsági rendszerhez tartozók széles körének számontartása határozza meg az együttműködők körét. A társadalmi kooperáció elsősorban a testvérek és unokatestvérek körében jön létre, háttérbe szorítva például a barátságot is. Jóllehet, minden cigány testvérének tekinti a saját etnikai csoportjához tartozó többi cigányt is — így van ez különösen az oláh cigányoknál —, a kooperáció mégis a vér szerinti rokonok között jön létre. Ez jelenti az osztozkodáskörét is, vagyis a megtermelt vagy megszerzett javak alapvetően ebben a széles rokonsági körben kerülnek felhasználásra. Ez alapvetően az a szolidaritási háló, amely a cigányok között fennáll. Az etnográfiai irodalom szerint a 19. századi magyarországi parasztságra még a rokonságelvű társadalmi kapcsolatok működtetése a jellemző, de a polgári fejlődéssel párhuzamosan ez háttérbe szorulva kiegészül a szabad választás nyomán létrejött kapcsolatrendszerrel, vagyis a természet adta, vér szerinti kapcsolatrendszer már nem kizárólagos társadalmi építőkö. A cigányok egyrészt ezt a régi, korábban általánosan jelen lévő gyakorlatot őrzik, mert ezt tartják normálisnak és az élet rendjének, de azért is élnek mind a mai napig ezzel előszeretettel, mert ezt a megoldást tekintik a többség ellen való védekezés leghatékonyabb eszközének.

A cigányközösségek társadalmának alapja így az egy közös felmenőre visszavezethető leszármazottak rokonsági rendszere, szemben a nem cigányok nukleáris családi alapon szerveződő társadalmával.

A cigányok származásának számontartása vegyes, átmeneti jellegű rendszer. A többség — közelebről a parasztok — leszármazási rendje egy konzekvens, nyomon követhető rendszer. A gyermekek nevüket apjuk után kapják, évszázadok óta így anyakönyvezik őket, így az apai ági leszármazás a domináns a leszármazási rend számontartásában. A paraszti kultúrában a legális házasság alapját a törvényes házasság, 1895-ig a kizárólag egyházi, 1895 után a polgári és esetleg az egyházi házasság jelenti. A cigánycsoportok kulturális rendszerében a házasság törvényességét nem szükségszerűen a törvényes polgári vagy egyházi házasságkötés jelenti.

A vándorlás és az időszakosan vándorlás körülményei között élő csoportok a 19. században még az anyai leszármazást tekintették elsődlegesnek, a gyermekek az anya családi nevét kapták, és amennyiben anyakönyvezték őket, úgy azt az anya alapján tették. Ha volt is ebben az időben a cigányoknak családi és keresztnévük, egymást leginkább saját cigányneveikön tartották számon. A házasság törvényességét a hatalomtól függetlenül maguk állapították meg, a két fiatal egybekelését megünnepelték, és ezt az ünnepséget rítusokkal, szertartásokkal erősítették meg, egymásnak fogadalmat tettek, így törvényesnek és legitimnek tekintették a házasságot.

A 18. században már letelepedett cigányokat, elsősorban a mai romungrók eleit, az egyház és a közigazgatás igyekezett saját normáihoz igazítani és számukra is kötelezővé próbálta tenni a törvényes házasság intézményét. Az a feltételezés fogalmazható meg, hogy ez a mindenkori konszolidált és a többségi társadalmi normákkal konform csoportoknál teljesült, míg a letelepedett, ám bizonytalan egzisztenciájú, jobbára szegény és leszakadt csoportoknál nehezen valósult meg.

A különböző cigány etnikai csoportok a házasság tekintetében ma alapvetően kétféleképpen viselkednek, és ebben nem az etnikus, hanem a réteghelyzet a vízváltó. A stabil egzisztenciájú családok egyre inkább fontosnak tartják a házasságkötés társadalmilag intézményesített formájának követését. Nemcsak teljesítik a polgári és egyházi házasságkötést, hanem nagyszabású ünnepséggel is szentesítik azt. A krízishelyzetben élő, tartósan leszakadt és szegénycsoportok továbbra is fenntartják az együttélésnek nem törvényesített formáját. A családok instabilitása, a rokonsági rendszer szétziláltsága nem etnikus kultúrájukból következik, hanem a szegénység kultúrájából.

Az elmúlt fél évszázadban a cigányok a társadalmi átlaghoz képest korábban kötnek házasságot, és magasabb az egy házasságra jutó élve születések aránya is. E két jelenség között szoros összefüggés van. Ha azt feltételezzük, hogy egy családban nem tervezik meg a születendő gyermekek számát és nem védekeznek a gyermekáldással szemben, értelemeszerű, hogy a hosszabb termékenységi időszakra több születendő gyermek esik. A 18. századi Magyarországon — különösen a parasztok körében — még általános volt a korai házasodás, s a születendő gyermekek száma ellen nem tettek semmit, s nem dolgoztak ki olyan technikákat, amelyek korlátozták volna a társadalom népesedését.

Egyes protestáns körzetekben — jobbára nyugat-európai példák nyomán — a 18. század végén a népességgyarapodás korlátozásának különféle módjait alkalmazták. A leányokat nem adták férjhez csak húsz-, huszonkét éves kor után, miközben az ország nagy részén a lányok tizenhat éves korukban már

férjhez mentek. (Ebben az időszakban nem ritka, hogy Nyugat-Európában már huszonhat, huszonnyolc év fölé emelik a lányok házassági korát.) A fogamzásgátlás akkor ismert különböző eljárásait alkalmazták, és az sem volt ritka, hogy az egyházi tiltás ellenére a nem kívánt terhességet megszakították. A népességnövekedés szabályozását szolgálta az is, hogy nem adtak férjhez minden leányt, s egyre több nő maradt hajadon. A 20. században már egyre több magyarországi parasztközösségben, a vallástól is függetlenül, jelentősen csökken az egy házasságra jutó élve születések száma. A gyermekszám korlátozása kezdetben a módosabb parasztközösségekre volt jellemző, a megszerzett vagyon és birtok egybetartását szolgálta, tehát a lehetséges elszegényedés ellen küzdöttek. A gazdaság munkaerő-szükséglete és a gyermekek száma ilyenformán szoros összefüggésben áll egymással.

A 19. század második felében a közegészségügyi ellátás fejlődésével, a csecsemőhalálozás visszaszorításával megemelkedik a családokban a gyermekek száma. Így a 19. század végén népességrobbanás következik be. Ezt kezelendő és korlátozandó válik egyre több parasztközösségben általánossá a születések valamiféle korlátozása. A paraszti népességet tekintve ebben élen járnak a birtokos parasztok, őket követik a középparasztok, majd a falusi agrárszegénység és legvégül, már csak a második világháború után, az egykori uradalmi, pusztai népesség. A cigányok többsége mintegy a sor legvégén követi a családtervezési modelleket. A születési és a családnagysági mutatók a kilencvenes években nagyjából a harmincas évek paraszti népességének modelljéhez hasonlítanak. A két világháború között a különböző cigány etnikai csoportok nagyjából hasonlóképpen viselkedtek. A lányok egyaránt fiatal korban mentek férjhez, nem védekeztek a teherbe esés ellen, és minden megfogant gyermeket igyekeztek kihordani. A gyermekáldást szerencsének és jutalomnak tekintették.

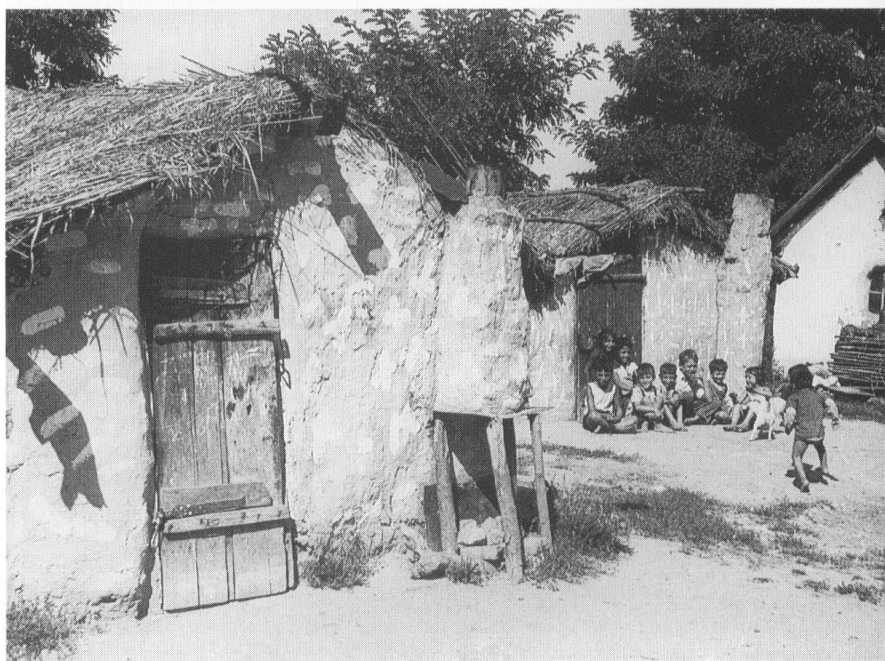
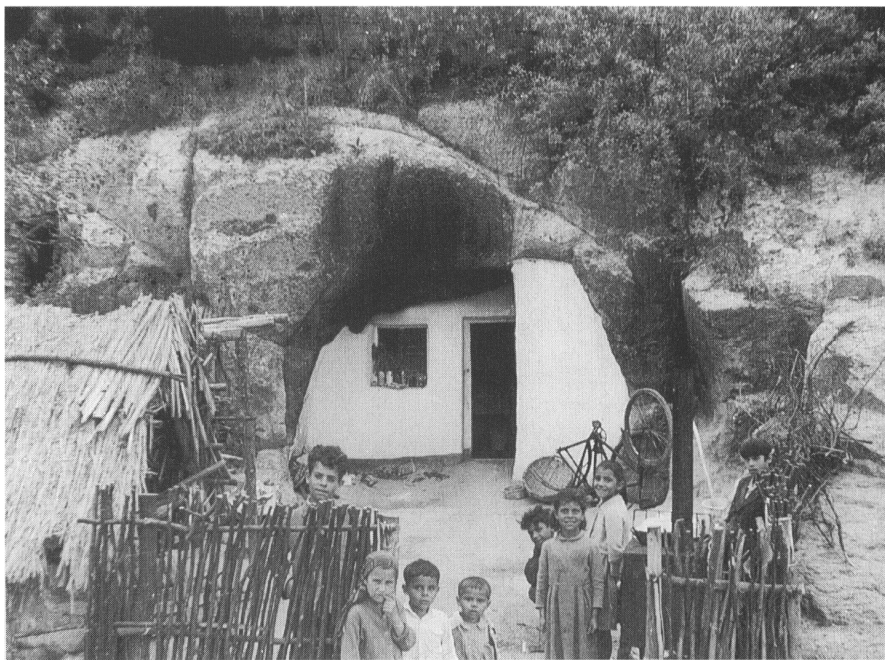
A második világháborút követő időben ez az egységes kép széttöredezik. Több helyen — az uralkodó népesség mintáit követve és átvéve a paraszti értékrendet — kitolják a házassági kort, védekeznek a nem kívánt terhesség ellen, sőt előfordulhat a terhesség megszakítása is. Ez alapvetően a családok iskolázottságával és vagyoni helyzetével áll összefüggésben. Értelemeszerű, hogy ott, ahol a gyermekek továbbtanulnak, vagy a leányokat rendszeren ki akarják házasítani és arra törekszenek, hogy a családalapítás egyben otthonalapítás is legyen, ott megemelkedik a leányok férjhezmeneteli kora. Ezekben a közösségekben már nem fog valaki tizennyolc éves korában vénlánynak számítani, s ha értékke válik ez a családi viselkedés, társadalmi normává lesz a házasság korának kitolása. Ebben a közösségben ettől kezdve a fiatalon való férjhezmenés lesz a gúny vagy a megszólás tárgya.

A kilátástalan helyzetben élő családok, ahol a gyermeket folyamatos iskolai kudarcok érik és ebből következően a tanulás nem lesz hasznosítható érték, ahol az általános szegénység a mindennapi élet jellemzője, ott megmaradnak a korábbi szokások: a korai házasság, a sok gyerek, a családtervezés hiánya vagy megfogalmazott szükségtelensége.

Több elmélet született arról, hogy a cigányközösségekben azért van sok gyerek, mert a cigányok a gyermekeket jövedelemszerzésre használják fel, vagyis a gyermekek tartják el szüleiket az utánuk járó családi pótlék segítségével. Nem kizárt, hogy vannak olyan családok, ahol a család jövedelemstruktúrájában nagy jelentősége van a családi pótléknak, akár a bevételek nagyobb hányada is származhat ebből, ám ok-okozati összefüggés ettől még nem mutat

ható ki e két dolog között. Közgazdasági számításokat alkalmazva inkább irracionálisnak tűnik ez, hisz egy-egy gyermek költségei messze meghaladják az utánuk járó juttatásokat.

Sokkal valószínűbb, hogy ugyanaz a társadalmi norma működik a mai szegény sorsú cigánycsaládoknál és közösségeknél, mint a két világháború közötti nem cigány uradalmi cselédségnél. (Ahol a családoknak valójában sem földjük, sem termelési eszközüik, sem egyéb tőkéjük és ingatlanjuk nincs, s ahol a fizikai erő elmúltával semmi nem biztosítja az emberek megélhetését, ott egyedül a következő generáció nyers munkaereje lehet a munkából immáron kidőlték támasza.) A magas gyermekszám magyarázata egyes cigányközösségekben etnikus színezetet kaphat, és kifejezett társadalmi törekvés és szándék megvalósulása lehet. Itt minden bizonnyal az az elv működik, amelynek során az etnikus csoportok a rájuk vonatkoztatott negatív leírásokat pozitívvá változtatják. Amikor a cigányokkal szemben az a vád fogalmazódik meg, hogy „szaporák”, és ilyen módon felelőtlenek, és hogy a gyermekeket anyagi érdekből szülik, akkor egyértelművé kell tenni, hogy a cigányközösségekben éppen azért van sok gyermek, mert a cigányok gyermekszeretőek, a gyermekáldást szerencsének tartják és attól cigány a cigány, hogy sok gyermeke van.

A cigányok gyermekszeretőek, s attól cigány a cigány, hogy sok gyereke van (Erdélyi Zoltán felvétele, Kisgyőr, 1963, Eperjessy Ernő felvétele, Órtilos, 1954)

Régen a sokgyermekes család általános volt, a mese is arról a szegény ember-ről szól, akinek annyi gyereke van, mint a rosta lika, s még eggyel több. S mert a sok gyermek nehézséget is jelentett, megvolt hozzá a biztatás: „Ahol nyáj van, ott

legelő is van”. „Pohárból, gyermekből sosincs elég a háznál.” „Mennél több, annál szebb.” — *S még sorolhatnám azokat a népi szólásokat, amelyek mind a sok gyermek mellett érvelnek.*

A sok gyermek, a gyermekáldás dicsőséget jelentett, míg a meddőség, a gyermektelenség szerencsétlensége és szégyene volt a családnak.

Nagy Olga: A törvény szorításában, 50. old.

A cselédasszonyok mosni, takarítani járnak az urasághoz, sőt néha napszámba is járnak. Ilyenkor a gyermekeket a legidősebbre bízzák és ennek gyakori következményei a gyermekszerencsétlenségek. Nyolc-tíz éves korában a gyermek már napszámba jár. A cseléd szereti a sok gyereket, mert ha megnőnek, kiuzsorázza őket. Amíg csak meg nem házasodik a fiú, vagy főkötő alá nem kerül a leány, keresete az apját illeti.

Bosnyák Béla: Cselédek Oros községben, 127–128. old.

Az egy törzsbe tartozók között igen erős az összetartozási érzés. Egymást mindenben segítik, egymástól nem lopnak, egymást nem csapják be. Ezt a cigánytörvény (romani kris) is tiltja. A törzsi, családi törvények betartására ügyelt a cigánytörvénytörvényszék. Ha valaki nem megfelelő módon cselekedett, vétett a törvény ellen, összeült a törvénytörvényszék (svato). Ha a család ellen vét valaki, ha más törzsből hozott asszonyt, becsapott valakit, adósságát nem adta meg, felesége elrosszult, a megszöktetett lányt elhagyta stb. esetekben ült össze az alkalmi törvény. Valaki kérésére hívták össze, s a legöregebb férfiaktól állt. Feltették a kérdést, mit érdemel az illető? Mindenki szabadon elmondhatta a véleményét, majd a „vajda” döntött, ítéletet mondott. Az ítélet ellen fellebezni nem lehetett. A döntést mindenki tiszteletben tartotta. A döntés tekintélyen és a közösség összetartó erején alapult. A törvény elfogadása, mivel a törvénytörvényszéknek fenytő joga nem volt, fejlettebb erkölcsi érzékre vallott. E társasbiráskodásnak jellegzetes szertartásai, az eljárás lefolyásának bizonyos szabályai voltak. Az ítélet lehetett szigorú is. Van halálos és van megbocsátható bűn. Az árulás mindig halálos volt. (Pl. a bánomi ballada is erről szól.) A halálos bűn örök kizárást jelentett, a megbocsátható bűn néhány évi kizárást.

Rostás-Farkas—Karsai: A cigányok hiedelemvilága, 57. old.

Telepek, lakásviszonyok

1971-ben, a reprezentatív szociológiai felmérés szerint a magyarországi cigányok lakásainak még mintegy kétharmada volt elkülönült telepeken, vagyis olyan zárt települési egységekben, amelyek a parasztok lakta települések (falvak és városok) szélén, a település központjától távol feküdtek. Ezek a telepek jobbára homogén cigánynépességnek adtak otthont. Akár e zárt telepek, akár a nem szükségszerűen a településszéleken, de mindenesetre alulértékelt övezetekben létrejövő cigányutcák eredete távolabbi történeti korokba nyúlik vissza.

A 18. századból ránk maradt városi és falusi térképek már arról tanúskodnak, hogy ekkorra létrejöttek a településen belül jól körülhatárolható cigánynegyedek. Ez persze nem azt jelenti, hogy minden telep történetét ilyen távoli múltba visszavezethetjük, viszont azt biztosan állíthatjuk, hogy a későbbi cigánytelepek, illetve a negyedek a korábban kialakult mechanizmus mintájára

jöttek létre. A Mária Terézia felvilágosult abszolutizmusa törvényben szabályozta és célul tűzte ki a vándorló cigánycsoportok letelepedését. Mind ez a tény, mind pedig az egyes települések és az egyes cigánycsoportok közötti racionális gazdasági kapcsolatok elősegítették ezt a folyamatot. A mai muzsikusi és a kárpáti cigányok elődei, akik már ebben az időszakban több évszázada itt éltek, a 18. század végére gyakorlatilag letelepedtek. Számukra a falu vagy a város közbirtokossága vagy földesura jelölt ki területet, jobbra a település szélén fekvő értéktelen földeket, leginkább legelőket.

Az 1770-es években Mária Terézia uralkodása alatt országos összeírás készült a cigányokról, amelyben községről községre összeírták a cigánycsaládokat, a családfőt és foglalkozását, feleségét és gyermekeit, jelezve mindenkinek az életkorát. Néhány település esetében ezt összevetettük az ekkortájt keletkezett, illetve a későbbi anyakönyvi bejegyzésekkel, és azt tapasztaltuk, hogy az összeírások valóban letelepedett, stabil népességet takarnak. Az ekkor keletkezett cigánynegyedek (ezeket már a 19. századi források és a 20. századi népi fordulatok gyakorta illetik London, Párizs, Krakkó elnevezéssel, utalva a sűrűn lakottságra) gyakorlatilag az 1960-as évekig terjedően meghatározták a cigányok településen belüli helyét.

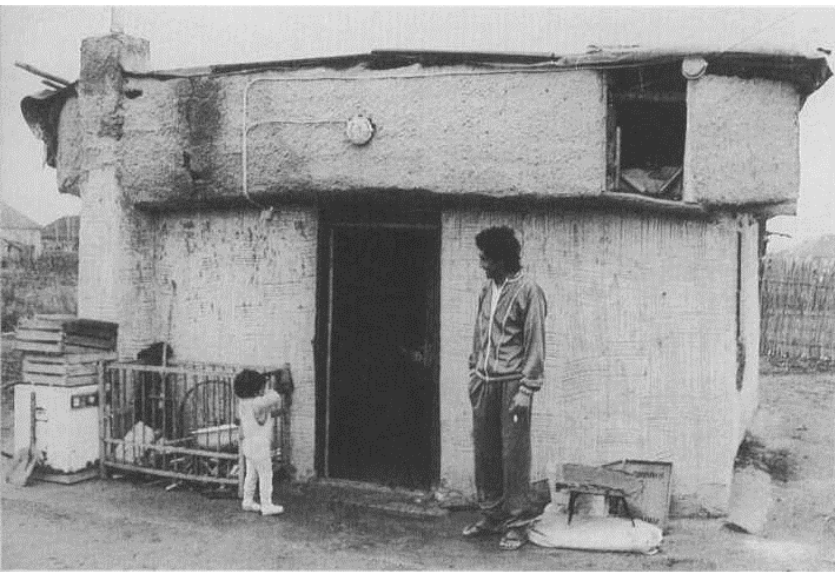
Viszonylag jól megkülönböztethetők voltak egymástól a zenészek, kovácsok vagy a sármunkások negyedei. A sármunkások rendszerint vályogvető gödör mellett éltek, hiszen kezdetben ott jelöltek ki számukra helyet, ahol téglakészítéshez alkalmas agyagot találtak. A zenészek valamivel kedvezőbb körülmények között élhettek, s

Ott telepedtek meg, ahol munkájukhoz alkalmas fát találtak, vagy ahol erre engedélyt kaptak (Gönyey Sándor felvétele, Bogyiszló, 1928, Németh István felvétele, Alsópáhok, 1988)

A zenészek valamivel kedvezőbb körülmények között éltek (Vajkai Aurél felvétele, Tótkomlós, 1955)

Illegálisan épült szükségház a kilencvenes években (Barati Gábor felvétele, 1991)

készültek. A házakban, sőt a telepen jobbra nem közkút sem. A telep zsúfolt volt, a házakhoz földterület.

inkább a nagyobb településeken belül alkottak negyedeket. A 19. század során, amikor a zenészek iránti kereslet megnövekedett, spontán módon is létrejöttek a városi szegénynegyedeken belül cigányutcák. Már akkor odaköltöztek a muzsikuscsaládok, ahol olcsóbban megvehették a kisebb telkeken a kisebb házakat.

A 20. század első harmadában egy újabb telepialakulási folyamatot rögzíthetünk. Elsősorban a Dél-Dunántúlon az időszakosan vándorló vagy másképpen huzamosabb ideig egy helyben lakó, famunkával, teknőkészítéssel foglalkozó beás cigányok ragadtak meg ideiglenes lakóhelyükön. A termékek iránti kereslet megcsappanása készítette őket arra, hogy új foglalkozás, illetve megélhetés után nézzenek. Korábban elsősorban az uradalokkal álltak szerződéses viszonyban, s ott telepedtek meg, ahol munkájukhoz alkalmas fát találtak, illetve ahol erre engedélyt kaptak.

A 19. század második felében a mai oláh cigányok elődei megjelentek Magyarországon is, s hosszú időn keresztül még vándoroltak, mígnem különböző megyei rendelkezések, majd az 1916-os belügyminiszteri rendelet nyomán a húszas évekre őket is letelepítik.

Az 1950-es években a települési elkülönültséget mintegy 90%-osra tehetjük. Ezeken a telepeken a cigányok lakta házak még egy- vagy kétszattatúak voltak, általában vályogtéglából vagy döngölt földből

volt villany és nem volt még nem tartozott kert, művelhető

Az 1961-es párthatározat nyomán 1964-ben rendelet született a jobbára cigányok lakta, „szociális követelményeknek nem megfelelő” telepek felszámolására. A rendelet kedvező kölcsönfeltételeket biztosított az elköltözőknek. Volt, ahol a telepeket erőszakos úton számolták fel, a lakáshoz segített cigányokat azonban gyakorta újabb telepeken találjuk. A kedvezményes hitelakció feltétele volt az egyéves munkaviszony. Az OTP hitelakciója és a tanácsi segítség nyomán költözhetek új házakba az emberek. Azok az épületek azonban, amelyek ekkor épültek, csak részleges javulást hozhattak a cigányok életében.

Igaz, hogy a felhúzott épületek már téglából épültek s volt bennük szoba-konyha, bevezették az áramot is, bár a vizet már nem vitték be — minőségileg így is jóval meghaladták a korábbi putrinak nevezett épületek technikai színvonalát, de messze elmaradtak az adott községekben uralkodó normális lakás elvárásaitól. Nem véletlenül nevezték ezeket Cs-, vagyis csökkentett értékű lakásoknak. Ezenfelül az épületek állagát az is befolyásolta, hogy az előírásoktól eltérően gyakran rossz minőségű, bontási anyagokból készültek, ugyanis a hivatalos építők az eredetileg kiutalt anyagot eladták a feketepiacon. A régi telepek megszűntek, de sokfelé a falu más részein újabb telepek alakulhattak ki.

Az 1993—1994-es szociológiai felvétel szerint a telepi lakások aránya megközelíti a 14%-ot. 1971-ben Budapesten még a cigánylakások közel 30%-a volt telepi lakás, mára már itt ilyen nincs, a vidéki városok 70%-os aránya 17%-ra, míg a községek 69,5%-os aránya 14,5%-ra csökkent. Az északi régióban a legmagasabb a telepi lakások aránya, közel 30%, míg Észak-Dunántúlon egyáltalán nincsenek telepi lakások.

Megítélésünk szerint a kilencvenes évek első felében induló „szocpolos” lakásépítési akció ismét a cigánytelepek kialakulása irányába mutat. A két-három vagy az annál többgyerekes, ám önálló lakással nem rendelkező cigánycsaládok — mint egyébként más családok is — szociálpolitikai támogatást kaphatnak új otthon teremtésére, ha az építési költségek egyharmadával rendelkeznek, illetve az új házat már egyharmad részben megépítették. A cigánycsaládoknak rendszerint nincs olyan építési telke, ahol az építkezéshez hozzáfoghatnának, ezért a helyi önkormányzat jóindulatától függ, hogy számukra hol

...a gettó... (Szuhay Péter felvétele, Ózd, 1992)

jelölnek ki építési telket. A helyi önkormányzatok pedig rendszerint úgy döntenek, hogy ezeket az építési telkeket vagy a már cigányok által sűrűbben lakott részek szomszédságában jelölik ki, vagy olyan területet választanak, amely a település központjától távol esik, ahol egy tömbben biztosítanak lehetőséget a cigányok számára.

A probléma itt az, hogy a cigányoknak nem kínálnak fel választási lehetőséget; hanem kimondják, „itt építkezhetsz és sehol máshol”. Ez az „itt” rendszerint egy már eleve szegregált terület, de elvétve az is előfordul — és ez az előző módszer szöges ellentéte —, hogy az önkormányzat a cigányok szétválasztásában látja a község „biztonságát”. Tehát egyik esetben sem a cigány építetők választanak, hanem ahhoz kell alkalmazkodniuk, ahogy róluk a közigazgatás határoz.

Ezen újkori lakásépítések is hasonló problémát „termelnek ki”, mint korábban. Az építetők kiszolgáltatott helyzetben vannak. Igazán nincs meg az az összeg, amiből akárcsak az épület felhúzásának egyharmad részéig eljutnának. Ha nincs pénzük, viszont építkezni akarnak — s akarnak, mert nincs lakásuk —, ki vannak szolgáltatva az építési vállalkozónak. A vállalkozó ugyanis felajánlhatja, hogy felhúzza saját költségén a házat a kívánt egyharmadig, ám ennek fejében elkéri a családotól a szociálpolitikai támogatást. Ő hozza az épületet kulcsrakész állapotba és ahhoz, hogy számára az üzlet egyértelműen nyereséges legyen, a szocpolos támogatásból építi fel az egész épületet úgy, hogy abból számára tiszta nyereség maradjon. Ahhoz, hogy valóban nyereséget realizálhasson, vagy bontási anyagból kell építenie, vagy anyagot kell „kilopnia” a házból, vagy kevesebbet teljesít, mint ami a jóváhagyott építési tervben szerepel. És ha már áll is a ház, a családok — pénzük nem lévén — nem tudják azt rendesen berendezni, a padozat beton marad, a fürdőszobába nem kerül csaptelep és kád. És a szerényen berendezett ház fenntartási költségeit is nehezen tudják állni.

Még egy adatot érdemes idézni. Azoknak az aránya, akiknek a szomszédságában kizárólagosan vagy túlnyomórészt cigánycsaládok laknak, Budapesten a legalacsonyabb, közel 6%, a falvakban 30%, míg a vidéki városokban a legmagasabb, 36%.

„A régi teknővájó cigányok mindig valahol egy grófnál, egy uraságnál szegődtek el, az kijelölte nekik, hol rakhatnak gunyhót. Hogy odafogadta őket, ez azt is jelentette, hogy mindennemű zaklatásától védve voltak. Tehát a gróf védnökséget is vállalt, vagyis azt, hogy minden felelősség az övé volt. A csendőr, aki vigyázzban állt a gróf előtt, nem zaklatta ezután az embert. Hatalmas fizikai munka volt, amit ők csináltak, csattogtak a fejszék az erdőn...

József-napkor volt az indulás, március tizenkilencedikén. Nem maradtak egy helyen egy évnél tovább. Ha valaki ragályos betegségben meghalt, akkor már szedték a sátorfát, mentek tovább, és azt a helyet úgy jelölték meg, hogy a bokrokra színes rongyokat dobáltak, ez azt jelentette, ide ne települjete; megvolt a belső egészségügyi védekezés. Volt olyan is, hogy nem tetszett nekik az uraság viselkedése. Ha haragból mentek el, akkor azt is jelezték, hogy a következő csapatot megvédjék: tüzes üszköket összevissza dobáltak. Ez azt jelentette, hogy zavarodás, szóval, hogy itt nem szabad megmaradni. Jött a következő csapat, azok elkezdtek először nyomozni, szaglászni, hogy mi volt itt. Ha a tűzhelyet nem szórták széjjel, hanem úgy békésen otthagyták, azt jelentette, hogy ide lehet települni, nyugodtan égtek el a tüzek...”

Diósi Ágnes: Cigányút, 116–117. old.

A telepre 1951-ben kerültem szüleimmel, 5 éves koromban, és itt éltem, míg a viskókat — nos nem mind, de sok helyen dózerral —, ha nem megértésből, tudomásulvételeből, akkor felsőbb utasításra lebontották, illetve a föld felszínével egyenlővé tették. Ugyan Háromfapusztára az utóbbi eljárás nem volt jellemző. Szüleink lebontották a viskókat, és érdekes módon, tekintettel arra, hogy az egész telep valamilyen rokonságban volt, nem csoportosultak, hanem ahány család volt a telepen, annyifelé költöztek.

Orsós Lajos: A putritól a főiskoláig

1. A cigánykérdés elöl nem térhetünk ki. Életünk át van szöve az ő életükkel. Megnehezíti a kérdés rendezését az, hogy társadalmunk igen nagy része káros előítélettel van velük szemben. Húzódoznak tőlük és elítélik, megvetik őket.

2. A cigánytelepek felszámolását progresszíve kell végezni abból az általános elvből kiindulva, hogy aki megérdemli és a beilleszkedésre alkalmassá vált, csak az kapjon házhelyet. A magyar lakosság részéről mutatkozó ellenállást csak úgy tudjuk leküzdeni, ha a cigányok „érdem alapján” kapják a házhelyet. Ezen érdemek közé a tisztaság és műveltség mellé feltétlenül szükséges a legalább hároméves rendszeres munkaviszonynak követelményként való felállítása.

Seres Géza: Tiszta környezet

A telepi kultúra a cigányszegénység legjellegzetesebb életformája, ezért nemcsak legreprezentatívabb képviselői a szegénykultúrának, de hovatovább ez a kultúra jelenti a magyarországi szegénykultúrát.

Ez a szegénykultúra jóval távolabb áll a többségi kultúráktól, mint nem cigány változatai. Említettük már, hogy a modernkori szegények — bármennyire is így élik meg és kultúrájuk létrehozásánál bármennyire is a középkorban valóban kiszakadó rétegek kulturális mintáiból építkeznek — valójában soha nem estek ki a társadalom hálójából, csak — a társadalom átrendeződésének következményeként — annak legaljára kerültek. Ezzel szemben a cigányokkal egészen más a helyzet. A cigányság soha nem szakadt ki a társadalomból, pont ellenkezőleg kívül állt. Tömeges betagozódása csak az utóbbi 40–50 évben indult be. Ez a folyamat az utóbbi 5–6 évben leállt. Ennek következtében mára valós veszélynek tűnik, hogy többségük leszakad a társadalomról. Nem a most átstrukturálódó társadalom legaljára kerülésének veszélyéről van szó (hiszen többségük most is ott van), hanem arról, hogy újból kikerül belőle. Ha ez bekövetkezik, akkor valószínűleg egy — a társadalom egészével szembeni — rendkívül ellenséges, etnikai-szociális szubkultúra formáját fogja ölteni.

Azzal, hogy vándorlásuk során kialakult közösségi struktúrájukat megőrizve, izolált településekre zsúfolódnak össze, ahelyett, hogy közelednének, valójában — rövid távon mindenképpen — távolodnak a többségi kultúráktól. Társadalmon kívüli letelepedésükkel oly mértékben konzerválták belső viszonyait, hogy ez már önmagában is rendkívül erős gátjává vált a későbbi integrációs lehetőségeknek.

Ambrus Péter: A szegénykultúra

A szegénység — és ezen belül különösen a cigányszegénység — kultúrája kifejezetten merev, változásra nehezen hajlamos kultúra. (Ami elsősorban tartós kívülrekesztésének köszönhető.) Frigid öntörvényűségét azért hangsúlyozzuk, hogy érthetővé váljon a megváltozott körülményekhez való alkalmazkodás rendkívüli nehézsége. Ez nem csekély megpróbáltatást jelent a többségi környezet számára is.

A cigányság, ahogy letelepedéskor is megőrizte közösségei belső struktúráját, úgy most a telepekről való kiáramlásánál is megtartotta a telepi kultúra sajátosságait. Ezért történhet meg, hogy ahol kellő sűrűséggel van jelen, azonnal telepi vagy ahhoz hasonló viszonyokat teremt. Márpedig ez szinte mindig bekövetkezik.

Ambrus Péter: A szegénykultúra

A cigányok számára a megsegítésüket célzó, államilag támogatott politika a szó szoros értelmében áldás volt. A két, elütő életmódú etnikai csoport egymáshoz illeszkedésének alapvető problémája ma mégis súlyosabb, mint volt a lakásprogram beindítása előtt. Egyik apró jele ennek az egész Magyarországon elterjedt (és Csehszlovákiában ugyancsak előforduló) vándortörténet a lakótelepi parkettát eltűzelő cigányokról — ez a toposz a cigányok és magyarok közötti növekvő érintkezés ellenére is virul. Megkísértem, hogy ezt akár csak egyetlen valóban megtörtént esettel is alátámasszam, de nem sikerült. Így arra a következtetésre jutottam, hogy a történet nem valóságos tényeken, hanem a cigányok feltételezett természetén alapszik, olyanfajta dolog ez, amit megcsinálnának, tehát biztosan meg is teszik. Az ilyenfajta hiedelmek szívóssága abból a tényből is lemérhető, hogy a legutóbbi (1985) tanácsi jelentés a következő hirt közli: „Megtörtént, hogy egy cigánycsalád, amely a putriból összkomfortos házba költözött, tűzifának használta a padlódeszkákat.” Részleteket, mint általában, nem közöltek.

Michael Sinclair Stewart: Daltestvérek, 78. old.

Lassan azonban már azok a reménybeli építkezők is kezdtek elfogyni, akik kedvezményes telekkel, kamatmentes kölcsönrel és munkahelyi támogatással, de az előtakarékosság felmutatásával meg tudtak indulni. Módot lehetett találni az első részlet, az előtakarékosság elengedésére, a törlesztő részleteket persze az építkezőknek így is vállalni kellett. Ebben az esetben azonban már nem az építető, hanem a tanácsi testület tárgyalt a vállalkozóval.

O. M.-né: „Hát én úgy terveztem, hogy legalább egy szép lakás ... száz, vagy azt hiszem, 80 ezer forintot vettünk fel ... adtak annak, aki építette a házat ... mi nem kaptunk pénzt a kézbe ... ő vette a téglát ... Egy hónap alatt meg is építette a kőműves ... rendes ember volt..., de azért az mégis csak jobb, hogyha saját maga veszi a pénzt a kezébe, és beosztja... Most ... mindegyik szobában van egy család ... Ezen a telken van még néhány épület ... ott is van egy lányom 3 gyerekkel, az meg már dől le ... a nagyban lakik egy külön család ... az uram bátyjának a lánya épített oda.”

G. K.-né: „... No, megnéztem a telket, felmentem, azt mondtam, hogy nekem passzol, mert közel van az orvosnő, így aztán ebbe a telekbe megmaradtunk ... a mester szedett minden pénzt fel, én meg kaptam a szelvényt, mikor mennyi összeget vett fel ... és amikor átadás lett volna, én a lakást nem akartam átvenni ... a mai napig nincsen meg, amit a rajz elkövetel ... annyira meggyőztek, hogy kénytelen, muszáj voltam a lakást átvenni.”

Berey Katalin: A cigánytelepek felszámolása és újratermelődése,
Cigányélet, 128–129. old.

A cigány népesség arányának növekedésével párhuzamosan a felköltözés stratégiai is megváltoztak, a fővárosi „hidfőállások” kiépülése és megerősödése után ma már elsősorban nem a hagyományos cigánytelepek, hanem a leromlott belső pesti városrészek felé irányulnak. A kialakulófélben lévő etnikai gettó ténye igen

fenyegető. Úgy tűnik, hogy a munkanélküliség, kábítószer-fogyasztás, növekvő bűnözés stb. mellett újabb nemkívánatos téren sikerül felzárkóznunk a nyugati piacgazdaságokhoz, miközben gazdasági lemaradásunk egyre inkább fokozódik velük szemben. A nagymértékű szegregálódást előidéző társadalmi folyamatok számottevő megváltozása nélkül arra kell számítanunk, hogy a cigány népesség Budapesten belüli számának és arányának növekedésével párhuzamosan a gettósodási tendenciák erősödni fognak, és várhatóan erősödni fog a faji jellegű összeütközések időről időre történő fellángolása. Látni kell, hogy a nagy kiterjedésű etnikai gettó budapesti megjelenése, mintegy a jéghegy csúcsaként, a magyarországi cigányság tartahatatlan társadalmi helyzetére hívja fel a figyelmet. Meg kellene végre értenünk, itt és most nem arról van szó, hogy szeressük a cigányokat vagy sem, hanem arról, hogy mivel európai alapnormákat szem előtt tartva nincs más választásunk, mint hogy együtt éljünk, jó lenne ezt az együttélést legalább minél inkább elviselhetővé tenni.

Ladányi János: A lakásrendszer változásai és a cigány népesség térbeni elhelyezkedésének átalakulása Budapesten

Lakáskultúra

Ismét fel kell tennünk a kérdést, hogy a cigányok lakásviszonyai, a lakások minősége, illetve azok használata és díszítettsége milyen mértékben az etnikus kultúra és milyen mértékben a szegénységkultúra része. Mint a kultúra sok más területén ezekre a kérdésekre sem születtek átfogó vizsgálatok, így egzakt módon pontos eloszlásokat és számokkal igazolható típusokat nem mondhatunk. Benyomásainkból azonban a következő tendenciák rajzolhatók fel. Nagyon kevés család számára adatott meg a lakás megválasztásának valódi lehetősége. A legtöbb család ott és olyan módon él, ahol számára a társadalom, a közigazgatás vagy saját szűk lehetőségei teret mutattak. Akik a hevenyes, nyolcvanas évek során jutottak Cs-lakáshoz, vagy a kilencvenes években „szocpolos” lakáshoz, azok számára a mindenkori mérnöki előírások és a szociálpolitikai előírások szabják meg az élet kereteit. Hasonlóképpen van ez azokkal a családokkal, akik szükséglakásban, régi cselédházban, kolónia épületben vagy éppen régi parasztházban kapnak, illetve szereznek maguknak lakást. Ebből az is következik, hogy alapvetően a rendelkezésre álló tér szabja meg az élet kereteit. Akik családi házat építenek, azok már nagyobb valószínűséggel határozhatják meg, hogy milyen térben és hogyan akarnak élni.

A lakás használatának típusait a legszegényebbek és a legsikeresebbek végpontjai között rajzolhatjuk fel. A szegények vizes, fűtetlen, zsúfolt és rossz minőségű lakásokban laknak. Bútoraik alig vannak, azok jobbra fekhelyekre korlátozódnak. Értelemszerűen nem alakulnak ki a lakásban különböző funkciójú helyiségek, egy olyan számottevő tér van, ahol az élet zajlik. Együtt, egy szobában, sőt egy ágyban is alszanak szülők, gyerekek, testvérek. Ott főznek, ahol alszanak, s ott kellene a gyerekeknek is tanulniuk, ahol a szülők dolgoznak vagy a telepiek összesereglenek. Ezekben a lakásokban víz jobbra nincsen, ezért a tisztálkodási lehetőségek sem adóttak. Itt nem beszélhetünk a lakás berendezésének rendjéről, kulturális előírásokról. Olyan bútorok vannak, amihez a család éppen hozzájutott. Ez nem a kultúra választása, ez a szegénység kilátástalansága. És nem meglepő, ha ezekben a lakásnak nehezen nevezhető terekben gyakoriak a betegségek is.

A szegény cigányok lakásában egy olyan tér van, ahol az élet zajlik, ott főznek, ahol alszanak (Bozzi Vera felvétele, 1992, Barati Gábor felvétele, 1991)

díszítettsége és színharmóniája, valamint a családi képek ma is jellemző kultusza. Szinte az egész rokonsági rendszer megjelenik a nagyméretű keretbe applikált apró fotókon. Ha a család az egyik szobát tisztaszobának tartja fenn, akkor az együtt élők a másik szobában együtt alszanak, azonban már nem abban

Azok a családok, akik régi parasztházakba költöztek, általában háromosztatú épülethez jutottak. Ezen házak leggyakrabban beosztása szoba-konyhaszoba, de általában az épülethez kamra is tartozik és a portán istálló, nyári konyha és melléképületek is állhatnak. E régi parasztházakban a lakás használatának két altípusát figyelhetjük meg. (A lakás használata természetesen minden esetben függvénye az együtt élő személyek számának, hiszen máshogy lehet élni és ilyenformán a lakást beosztani, ha csak egy házaspár él a lakásban és máshogy, ha a szülők három, négy gyermekkel, esetleg valamelyik gyermek házastársával és azok gyermekeivel élnek együtt. De más a helyzet akkor is, ha a gyermekek még kicsik vagy ha már nagyok.)

Az egyik törekvés az, hogy a lakás egyik szobáját tisztaszobaként vagy legalábbis nappaliként használják, s ekkor arra törekednek, hogy ezt a helyiséget szépen, új vagy legalábbis jó állapotú bútorokkal rendezzék be. A szoba díszje a szekrény, amelyen porcelánfigurák, kávéscsészék és pohárkészletek, emléktárgyak sorakoznak, a szekrény tetejét pedig üres vagy telt italos üvegek díszítik. Az ülőgarnitúra fölött még ma is divat a nagyméretű poszter. A szoba ilyen elrendezése eddig szinte mindenben követi a környező parasztszobák mintáit. Ami különbséget talán felismerhetünk, az a szoba festésének különös

a zsúfoltságban, amiben a legszegényebbek. Az élet azért a nap nagy részében a konyhában zajlik, itt is mosakszanak, mert ezekben a házakban még nincs fürdőszoba.

A parasztházak használatának másik változata szerint külön szobában alszanak a gyerekek és a felnőttek. Itt kevésbé szempont a tárgyi felhalmozás, a lakást a lehető legracionálisabban próbálják használni. Ez a döntés valószínűleg összefüggésben áll az individualizálódással, amikor a család már tekintettel van egyes tagjainak egyéni érdekeire és már nem mindent maga alá temető szempont a kizárólagos együttlét. A saját szoba nagyobb lehetőséget ad a gyermekeknek, akár az iskolai felkészülésre, akár az élet önállóbb szervezésére.

Azok a családok, akik maguk építette családi házban élnek, már egyszerre tudják megvalósítani a tisztaszoba és a gyerekek-felnőttek külön szobájának kulturális elvárását. Ezekben a házakban szinte már általános, hogy a ház középső részében, centrális helyen nagyméretű nappalit alakítanak ki. A nappali átveszi a korábbi konyha több funkcióját és a konyha megmarad a háziasszony kizárólagos birodalmának. A családi házak nagy részét éppen a nyolcvanas évek közepétől kezdődő munkanélküliség miatt többen nem tudták befejezni, illetve nem tudják a korábbi színvonalon fenntartani.

Ha a lakások valamelyik típusára mégis azt kellene mondanunk, hogy cigány etnikus jelleget hordoz, akkor azt leginkább azokra a lakásokra mondhatnánk, ahol használóik kifeje-

*Polgárosodó cigánycsalád nappalija
(Hajtmalnszky Zoltán felvétele, 1992)*

Etnikus jelleget hordozó lakás — használói kifejezetten megfogalmazzák annak cigányos jellegét (Vass Klára felvétele, 1990)

zetteen megfogalmazzák annak cigányos jellegét. Ezek az emberek rendszerint a sikeres, gazdag és üzletes emberek köréből kerülnek ki, s pont azt élük meg, hogy szinte az élet minden területén a jólétet kell demonstrálniuk, mert ezzel gondolják a társadalomban az egyenlőséget kiharcolni. Ez már a gazdagság látszatának kultúrája. Ez is mintakövető, de a gazdagok mintáit követi. Következeten abban az értelemben, hogy keverednek a valódi és a műmegoldások. Márvány például a padlóburkoló, de már a mennyezet vakolatdíszét préselt műanyag helyettesíti. Arra törekednek, hogy frekvenciált, illetve gazdagnak számító helyen építkezzenek és házuk, lakásuk versenyre kelhessen a helyi gazdagok házaival.

A szobában, ahol én gyermekéveimet töltöttem, csak a mi kis családunk öt tagja lakott, de annyit forogtam azokban a többcsaládos szobákban is, amelyekben sokszor húsz személynek kellett volna valami módon megférnie, barátaim s játszópajtásaim, akik kivétel nélkül ilyen odúkból bújtak reggelente elő, annyira ezeknek a lakásoknak levegőjét és erkölcsét lehelték ki magukból, hogy emlékeimen át szinte szagolom azok áporodott éjszakai levegőjét, hallom az összevegyülő zörejeket, sóhajokat és nyögéseket. Néha úgy rémlik, mintha egész gyermekségemet valóban én is azokban a szobákban töltöttem volna, amelyekben születéstől, sőt fogantatástól a halálig minden mások füle hallatára megy végbe.

Illyés Gyula: Puszták népe, 183. old.

Lakásaik, melyeket gazdájuktól kapnak, rendszerint nem felelnek meg a higiénia követelményeinek: túlszűfolt, nehezen szellőztethető, rossz levegőjű lakások. Számos cseléd lakását megtekintettem, ezek között egy béreggazda lakása volt a legjobb. Egy szobából és egy fél pitvarból állott. A szoba méretei 2 és fél, 5 és fél méter. Szóval 68,75 köbméter levegő. Laktak benne hatan. Tehát a szükséges levegő fele volt meg. De súlyosbító körülmény, hogy a különben is szűk ablakú lakásokat nem szellőztetik. Általában a friss levegő fogalma a falusi emberek előtt ismeretlen. Nyáron kint, az udvaron fekiúsznak. Télen azonban betapasztják az ablakokat, hogy a meleg ki ne menjen. A szoba bútorzata két ágyból, egy gyalult asztalból, egy szekrényes lócából és néhány székből állt. A padló vakolva van, s ez illik a piszokhoz, mely már a lakások túlszűfoltsága következtében is kevés kivétellel uralkodik a cselédházakban. A falakat szent olajnyomatok díszítik, amelyeket a máriapócsi búcsúkon vásárolnak. Pár évvel ezelőtt több család is lakott egy szobában. Ma ez általában szűnőfélben van, bár egyes helyeken még ma sem ismeretlen.

Bosnyák Béla: Cselédek Oros községben, 126–127. old.

Tizenöt évig laktam egy udvarban cigányokkal, közvetlen szomszédságban a Horváth családdal. Közös fal, közös udvar, szűkös kis lakások. Nekik különösen kicsi volt, mert öt személy helyett sokszor tízen laktak. Barátokat, rokonokat fogadtak be, számuk mindig szaporodott. A szomszédi viszonyomat a kezdet kezdetétől jól kialakítottam az összes udvarbeliekkel. A határozott magatartásommal és az irántuk való bizalommal megőriztem tekintélyemet, megérezték azt, hogy szeretem őket, mint jó szomszédokat. Több esetben hivatalosan is a védelmükre kéltem, de a tisztességes életmódot, a velem szembeni helyes viselkedést mindig megköveteltem tőlük. Igényes voltam velük szemben, egy vesszőt sem engedtem elveimből. Így nagyon jól megértettük egymást. Amikor ők hangoskodtak, veszekedtek, nem avatkoztam középük, mert a maguk módján lecsendesedtek és kibékültek.

Hajtman Kornélia: Egy udvarban velük

A szegénykultúrában élők tárgyi és környezeti világa a mások által már elhasznált tárgyak, környezetek világa; jobbik esetben egy tudatosan, az átlag alatti szükségletekre tervezett környezet. A cigánytelepek többsége azonban még ennél is szegényebb tárgyi környezetet jelent. Nevezetesen: a más szegény rétegek által már elhasznált redukált szükségletekre tervezett környezet. Egy (el)használt tárgy nemcsak azt jelenti, hogy például még ülni lehet benne, de kárpitja már szakadt, rugói kijárnak és egyik lába törött (mondjuk egy fotel), hanem azt is — és elsősorban azt hogy a benne megtestesült kulturális értékek és funkciók már eltűntek belőle (tudniillik mások már elhasználták azokat). Ezért más lesz a funkciója és másképp is használják.

(Végül is egy óbarokk fotelnek nem az a funkciója, hogy legyen valami ülőalkalmatossága lomtalanításkor kidobott ötvenes évekbeli, fióktalan konyhaasztal mellett.)

A romos környezet, a sokszor egy szobába összehúfolt több generációt szolgáló szedett-vedett (és még így is hiányos) berendezési tárgyak, a mások által levett, használt ruhák, a hulladékok halma öntörvényű rendszerré szilárdul, amely szinte csapdaként tartja fogva a benne élőket. A környezetben és tárgyban testet öltött, szétmállott, értékét és funkcióját veszített, valaha másmilyen kultúrákat képviselt tárgyi világ lesz a szegénykultúra tárgyi kultúrája. Eme öngerjesztő rendszer mozgatja a magát egyre szélsőségesebb formában újjáteremtő káoszt. Hihetetlen energiák pazarlódnak el és futnak zátonyra, hogy e káoszon úrrá legyenek: a rendcsinálásnak, a takarításnak, a mosásnak, és egyáltalán a tisztaságra törekvésnek nincs semmi látható eredménye. A hiábavaló küzdelem, az elfásult beletörődés sajátos alkalmazkodást eredményez: igen magas lesz a tűrési küszöb a káosszal (rendtelenséggel) szemben, sajátos destruktív viszonyt alakít ki minden környezettel, amivel kapcsolatba kerül; mintegy saját tárgyi környezetének színvonalára formálja azt. A hihetetlenül ingerszegény környezet a mentális készségek és képességek kifejlődésének ugyanúgy gátjává válik, mint ahogy az érzelmek elsivárosodásának is forrása. Ezek a tárgyak nemcsak a mindennapi élethez szükséges eszközök, de annak megkeserítői is; ellenségek, mert csak ezek között lehet élni, de nem lehet rajtuk úrrá lenni. Ezért indulatokat és agressziót gerjesztenek, mely magára az emberi kapcsolatokra tevődik át. A szegénykultúra tárgyi környezete tehát az instabilitás egyik legszembetűnőbb megjelenítője és a szegénykultúra legeltitkolhatatlanabb sajátossága — egész egyszerűen azért, mert látszik.

A szegénykultúrában élők tárgyi és környezeti világa az átlag alatti szükségletekre tervezett környezet (Szuhay Péter felvétele, 1992)

Ambrus Péter: A szegénykultúra

Táplálkozás

Itt is, mint a legtöbb fejezetnél azzal a kérdéssel kell kezdenünk, hogy létezik-e a cigányok táplálkozásának etnikus rendszere. A választ röviden megadhatjuk. Bizonyos ételekre és bizonyos alkalmakra akár maguk a cigányok, de akár maga az etnográfia is megfogalmaz egyfajta etnikus magyarázatot, ez azonban kérdéses, hogy összeáll-e rendszerré. Akkor járunk legközelebb az igazsághoz, ha azt mondjuk, hogy a cigányok táplálkozásában számtalan olyan elem van, amely egy nagy táji étkezési rend rendszerét követi, történetileg korábban kialakult táplálkozási szokásokat őriz, átveszi a korábbi paraszti normákat.

A cigányokra egységesen jellemző táplálkozási rendről nem beszélhetünk, s mély szakadék húzódik a szükségben szenvedők, a szegények és a gazdaságilag konszolidált, stabil jövedelemmel rendelkező közép- és a gazdaságilag sikeres, vagyonosnak mondható rétegek között. Ma a szegények táplálkozási rendjét a rendszertelenség, az ínségeledek fennmaradása és nemritkán az egyoldalú étkezés, sokszor az éhezés jellemzi. A középnek nevezett társadalmi rétegben a kiegyensúlyozott étkezés, a paraszti étrend szoros követése a legjellemzőbb tendencia. A legvékonyabb és legmódosabb réteg táplálkozására a jó élet valóságos és szimbolikus kifejezése jellemző, a táplálkozás rendje és a fogyasztott ételek mind a jó életet hivatottak igazolni. Mindhárom csoportra azonban egységesen elmondható, hogy ízlésüket tekintve hagyománytisztelők, már-már konzervatívok.

Az ötvenes éveket megelőzően, amikor az önálló mezőgazdasági termelésben még nemigen vettek részt a cigányok, amikor munkájukat vagy a paraszti

üzemben végezték, vagy mint ipari termelők és kereskedők a paraszttal voltak kapcsolatban, fizetségüket általában terményben kapták, így értelemszerűen azok a nyersanyagok álltak rendelkezésükre, amelyek a paraszti konyha alapanyagát is adták. (Az már csak mellékes szempont, hogy a cigányoknak adott termények vagy feldolgozott élelmiszerek sokszor a paraszti konyha selejtjéből kerültek ki, mint a zsiszikes bab vagy az avas szalonna.)

Lakásuk és tűzhelyük szintén nagymértékben meghatározta, hogy mit és hogyan készíthettek el. Ebben az időben a cigányok közötti társadalmi különbségek kisebbek voltak. Ezekből a tényezőkből egyértelműen következik, hogy a cigányok konyhája és étkezési rendje közelebb állt

Lakásuk és tűzhelyük nagymértékben meghatározta, hogy mit és hogyan készíthettek el (Eperjessy Ernő felvétele, Őrtilos, 1954)

egymáshoz, mint ma, jóllehet, igaz az a tétel, amely szerint alapvetően nagymértékben követik a helyi parasztek normáit. Még pontosabban fogalmazva, a táplálkozásnak van egy mindennapi reális szintje és van egy vágyott, ünnepi szintje. A mindenkori megvalósulások az üzleti és munkakapcsolatok sikerétől függttek.

Ha egy teknőkészítő vagy egy kosárkötő eladta, pontosabban elcserélte termékét a paraszttal lisztre, babra, krumplira, szalonnára, akkor az aszszony bőséges, ám ismétlődő és egyszerű ételt tudott főzni. A táplálkozás mindenkori rendjét a szerzett nyersanyagok adták meg. Készleteket ritkán tudtak felhalmozni, ezért azt ettek, amit a szerezhető nyersanyagból készíthettek. A főtt és hideg ételek szigorú étrendje nem alakult ki, volt, hogy naponta akár kétszer is főztek, reggel és este, de volt, hogy napokig nem ettek meleg ételt. Így azt sem kell meglepőnek tartanunk, hogy nem alakult ki az étkezések szigorú rendje, tehát nem beszélhetünk reggeliről, ebédéről és vacsoráról sem, miként az ismert volt a környező parasztek körében.

Az együtt étkezésnek ugyancsak nem alakult ki rituális rendje. Egyszerű napokon (és ilyen az év nagy része) az egyes étkezések rendre egyfogásosak voltak. Legáltalánosabb a sűrű, krumplival, babbal telt egytálétel volt. Ha más nem akadt, keletlen tésztából sütöttek lepénykenyeret. Nyáron és ősszel ritkán kínozták az éhség az embereket, mert legalább gyümölcsöt szedhettek a hártárban, gombászhattak.

Többen általánosnak tartják, hogy egykoron a cigányok előszeretettel ettek sündisznót, ürgét, varjút. Ha általánosnak nem is nevezhetjük ezt, de kétségtelen, hogy ínségeledként fogyasztottak efféléket is. A szegény sorsú családok táplálkozásában minden bizionnyal jelentős szerepe volt a természetes módon elhullt állatoknak is. A frissen elhullt vagy beteg állatokat, amelyeket a parasztek nem fogyasztották volna el, a velük munkakapcsolatban álló cigányoknak adták, de gyakori volt, hogy a döggutakba dobott állatokért is lemásztak az éhező családok. Az elhullott vagy beteg jószágok boncolásának, feldarabolásának és elkészítésének kifinomult módja alakult ki. Tudták, hogy a beteg állatok mely részét szabad elfogyasztani és mely részét kell kidobni, és tudták azt is, hogy hogyan kell úgy elkészíteni a húst, hogy annak esetleges büdös szaga elmúljon. A húst ecetes vízben áztatták és födetlen edényben főztek, majd erősen fűszerezve megsütötték. Hangsúlyoznunk kell minden más hírszeltséssel szemben, hogy akik döghúst ettek vagy esznek, azok nem jószántukból és kedvtelésből, hanem szükségből és túlélési kényszerből teszik azt.

Az egyes étkezések rendre egyfogásosak... általános a sűrű, krumplival, babbal telt egytálétel (Szuhay Péter felvétele, Bogács, 1992)

*Többen általánosnak tartják, hogy egykoron a cigányok előszere-
tettel ettek sündisznót (M. Soós György felvétele, Tarany, 1984)*

A szegények körében nagyjából ma is hasonlóképpen írható le a táplálkozás. Az áruért termék cseréje megszűnt, legalábbis minimálisra zsugorodott és így az ételkészítés nagy részét a szegény cigányok is pénzért boltból vagy a parasztoktól szerzik be. Előfordul az is, hogy a napszámot terményben, illetve ételkészítésben fizetik ki, és ismét, ha nem is jelentős mértékben, de megjelent a kéregetés, az ismerős családokhoz való betérés.

Új jelenség a szegény sorsú családok körében az ételkészítés-maradékok kukákban, szeméttelpeken való keresgélése, guberálása. E családok a hónap egyik részében egyik napról a másikra élnek. Amikor pénzhez (fizetéshez, segélyhez, szociális ellátáshoz) jutnak, nagyobb mennyiségű ételkészítést tartalékolnak. Pénzüik jelentős részét így ételkészítésre költik. A liszten, krumplin, tésztán, zsíron, szalonnán és hagymán kívül (ezek az alapételkészítési anyagok) ilyenkor olcsóbb húsokat is vásárolnak, hiszen a hús szimbolizálja a „jólétet”.

A szegénység egyenes következménye az egyoldalú, zsírban és szénhidrátban gazdag táplálkozás. A szegénység a főzés különös fortélyait alakítja ki. A krumplis ételek számtalan variációját tudják elkészíteni az asszonyok. A táplálkozás a szegénység következtében ismét rendszertelenné vált. Ünnepeken a szegény családok is törekednek arra, hogy legalább ilyenkor bőségesen táplálkozzanak, a vendégeknek adják a kellő tiszteletet azzal, hogy megkínálják őket, s legalább ilyenkor demonstrálják a jólétet. Ennek az ára természetesen a hétköznapi élethez való koplalás, a rendszertelen

Az elhullott vagy beteg jószágok boncolásának, feldarabolásának és elkészítésének kifinomult módja alakult ki

(Szuhay Péter felvétele, Abod, 1980)

táplálkozás. A hétköznap és az ünnep mintegy ellentétpárt alkot. Amilyen szegényes és nélkülöző a hétköznap, annyira gazdag és időnként pazarló az ünnep. Nem ritka, hogy egy-egy családi ünnep megtartása kedvéért a családok adósságba verik magukat, de úgy gondolják, nekik a többiek felé ki kell mutatni a tiszteletet s fel kell mutatni, hogy ők is valakik. Azt kell látnunk, hogy a szegény cigányok táplálkozásának sajátosságai nem alapvetően cigány voltukból, hanem szegénységükből származik.

Vannak ugyanakkor olyan ételek és étkezési formák, ahol az egyes jelenségek meglelte éppen azért kap etnikus magyarázatot, hogy a szegénység kínzó megbélyegzése átváltoztatható legyen egy tudatos döntéssé. Eszerint az egyes családok nem azért esznek bokolit (keletlen lepénykenyeret), mert szegények, hanem mert cigányok. Ebből a nézőpontból ítélve jobb cigánynak lenni, mint szegénynek nevezettni. A szegény cigányok így néhány elem segítségével megfogalmazzák az etnikus kultúra jellemzőit.

Ez a magyarázat ellentétben áll a konszolidált körülmények között élő, de különösen a sikeres és gazdag csoportok törekvésével. Ezekben a körökben is megfogalmazódik a cigánykultúra részleges definíciója. Eszerint a cigánykultúrát éppen a más csoportoktól való függetlenség,

az autonómia kell jellemezze, valamint a siker és a nem cigányok fölé kerülés. A táplálkozást ebben a rendszerben vizsgálva tagadásként értelmezhetjük. A csoport mostani jólétével a korábbi generációk szegénységét és nélkülözését változtatja át. Minden eszközzel azt kell bebizonyítani, hogy jól élünk, s mint-hogyha a mi jólétünk visszamenőleg a korábbi éhezőket is jóllaktná. A pillanatnyi és hosszan tartó jóléttel a hétköznapok és ünnepek korábbi ellentétét is le lehet győzni és minden hétköznapból ünnepet lehet varázsolni, az ünnepből pedig még nagyobb ünnepet lehet teremteni, sőt az ünnepek számát szaporítani kell. (Ez a jelenség természetesen megint csak nem a cigányok kizárólagos specialitása. A nógrádi, hevesi részeken élő, a két háború között kifejezetten nyomorúságos körülmények között tengődő, magukat summás munkából eltartó parasztok az ötvenes évek ipari foglalkoztatásának és a háztáji gazdálkodásnak köszönhetően szinte egy csapásra meggazdagodtak. Ennek

Vannak olyan ételek, amelyek etnikus magyarázatot kapnak, ilyen a bokoli, a keletlen lepénykenyér (Szuhay Péter felvétele, Ónod, 1992)

*Minden eszközzel azt kell bizonyítani, hogy jól élünk...
mintha a mi jólétünk a korábbi éheződket is jóllakatná...
(Szuhay Péter felvétele, Domaháza, 1992)*

töltelékeit a vékony nyakú cselédek tejeskaláccsal tömték magukba — egy egész évi koplalásért vettek kárpótlást: a két násztárs családjának egész évi élelmüket fölzabálták. De ez is, ez a mértéktelen falás is a szertartáshoz tartozott, a lakodalomnak éppoly elengedhetetlen járuléka volt, akár a papi áldás. Még annál is fontosabb, mert arra volt nagyon is sok eset, hogy a párok templomi jóváhagyás nélkül frigyre léptek, de arra egy sem, hogy addig, míg „rendes” lakodalom tartására nincs mód, templomra gondoljanak. Azt a szégyent, a „mezétlábas esküvő”-ét nem viselték volna el.

köszönhetően pazarló ünnepi szokásrendet dolgoztak ki, és a tényleges szükségleteket messze meghaladó lakásokat építettek. A lakodalom után maradt ételeket nem osztották szét a vendégek között, hanem elásták, mutatván, hogy nekünk milyen jól megy, de lehet, hogy a vendégek éppen azért nem is vittek volna, hogy mutassák, nekik is jól megy.)

A hétköznapból elsősorban úgy teremthető ünnep, hogy többfogásos, húsos ételeket főznek. Kialakul az étkezések rendszeressége és szabályossága. Az ételek ugyanakkor még alapvetően megtartották zsíros és szénhidrát-dús jellegüket. A rendszeresen sokat és zsírosat fogyasztó ember hamar kövérré válik, de valójában ez is a cél. A kövérség a jólét szimbóluma lesz. Ebben a rendszerben a kövérség szépségideállá is válik. Aki kövér, annak pénze és hatalma van, ilyenformán az ember értékét testének kövérsége határozza meg. (A századforduló magyar paraszti kultúrájában is a kövérség volt a módos paraszt szimbóluma.)

A lakodalmak mindig tékozlón gazdagok voltak, az uradalomtól kölcsönkért hosszú babszemező asztalokon vastagon folyt a bor és a zsír, a három pusztaból összehordott tepsikben a sült tyúkok és kacsák füzerei sorakoztak, a káposzta gyerekfej nagyságú

Illyés Gyula: Puszták népe, 183. old.

A vendég fontos személy a cigányok életében. Bárki megy hozzájuk, megvendégelik, szívesen fogadják. Ha valaki az ételt nem fogadja el, sértésnek számít. Ha a vendég nem kíván enni, akkor is illik pár falatot elfogadni. Ha a vendéget meleg étellel nem tudják megkínálni, akkor szalonnát, kenyeret, hagymát tesznek az

asztalra. Itallal és kávéval is kínálnak. Ha nincs otthon ital, valakit italért küldenek, ha nincs pénzük, akkor kölcsönbe, mert a vendéget mindenképpen illik megkínálni. Előbb mindig a vendégnek terítenek, szednek, csak azután a háziaknak. Az osztás az asszony dolga.

Karsai Ervin: A cigány nyelv és kultúra

A legfontosabb, amit el kell készíteni minden asszonynak: a pászka. Ez nem más, mint kelt tészta, lábosban sütik meg kerekre, vékony tésztacsíkokból mintát, keresztet formáznak a tetejére. Ha nem volt elég jó a liszt, nem kel meg szépen, inkább kidobják, másik lisztből kezdik előlről, mert ha a pászka nem sikerül, az akkora csapás, amit egyetlen cigányasszony se viselne el Hodászon. Amíg vigyázzák a tésztát, énekelnek:

*Zsutin man Devla jaj
maskar o családó
de man zor szsziyipo
maskar o családó.*

Segíts engem Isten/ a család között/ adj nekem erőt, egészséget/ a család között. Szombaton megfőzik a sonkát, tojást, elkészítik a töltött tyúkot, sárga túrót. A nagy esemény, amiről nem lehet elmaradni, az a vasárnap reggeli szertartás: a pászkaszentelés.

Kosárba készítik a szentelni való pászkat, sonkát, tojást, tyúkot, sárga túrót. A kosarat mindenki színes kalocsai mintával hímzett abrosszal takarja le. Ezt a hímzést minden cigányasszony tudja, a színeket egyéni ízléssel válogatja. Ahogy körbeállják kosaraikkal a kápolnaudvart, virágoskertként virítanak a színes terítők.

A cigányokat nem a megszokás vezérli, nem is parancsokat és dogmákat követnek. Az ő hitük nem félelmekből, meggondolásokból, teóriákból, magyarázatokból fakad, hanem a természetükből. Az ünnepi szertartás számukra éneket jelent, vagyis jó szót (lási vorba): emberi lényegük leggazdagabb kifejezését meg azt, hogy ebben együtt lehetnek, s utána ehetnek-ihatnak és újra énekelhetnek együtt.

Diósi Ágnes: Szűz Mária zsebkendője, 150–153. old.

— *Mit mondanak a cigányok? Miért kedvelik a döghúst?*

— *Néhánytól már én is megkérdeztem. A leghihetőbbnek a sok közül ez tűnt: hát hogyan is ne szeretnék, tanító bácsi — mondja az egyik csodálkozva —, hát mi még a tyúkot is levágjuk egy-két nappal hamarabb! Akkor van az ételnek igazán jó íze, ha a hús kicsit állott már. Valamikor az öregek még el is ásták néhány napra. Csakhogy mi nem úgy főzünk ám, mint a magyarok. Mi nem hagyjuk a húst a leves tetején úszkálni, hanem súlyt kötünk rá és a fazék alján főzzük puhára. Aztán szépen leszedegettjük a tetejét, mert ott gyűlnek össze az összes mérgező anyagok, amelyek kifőttek a húsból... Ez már nálunk olyan régi szokás. Nagy bűn megenni a vérző állatot!*

Békési József: Cigányok a Körösök mentén, 51. old.

A lábasban nemcsak főztek és sütöttek, hanem a kész ételt ebből fogyasztotta a család. Helyenként még ma is jellemző helyzet, hogy egy kis létszámú család tagjai szeretnek együtt egy edényből étkezni.

A fazék vagy lábas fedője nemcsak az étel lefedését szolgálja, hanem bizonyos ételeket (töltött káposztát vagy főtt húst) szükség esetén a fedőről fogyasztanak a

gyermekek és a nők. A család férfi tagjai nem ettek a fedőről, mert ez számukra szegényt, a családnak pedig szegénységet jelentett volna. Ezzel ellentétben a gyermekeknek játékot, egyfajta ügyességi próbát jelentett a fedőről való étkezés.

Egy cigány mondás szerint: ha nincs hús, éhes marad az ember.

Idősebb férfiak úgy tréfálkoznak kisebb gyerekekkel, hogy megkérdezik tőlük:

— Mit ettél ma?

— Húst.

Majd az öreg tovább kérdez, mindaddig, amíg zavarba nem hozza a gyereket, aki zavarában elfut. A válasz tehát akkor is hús kell hogy legyen, ha aznap történetesen nem azt evett, vagy épp semmit nem evett.

Rézműves Melinda: Az ember csak a maga sorsárul tud beszélni, 64–66. old.

Öltözködés

Talán az öltözködés területén lehet a három magyarországi cigánycsoport közötti különbségeket a legjobban kimutatni. Az etnográfiai jellegű irodalom szerint a leghagyományosabb az oláh cigányok viselete. Az a szemléletmód, amely szerint a hagyományos népi viselet élesen eltér a polgári öltözködéstől, illetve a népviselet egyfajta parasztos viselet, és az a nép, aki nem az elgondolt parasztos viseletet, hanem a gyáripari termékek felhasználásával polgári viseletet hord, az a nép nem is népviseletben jár már, az a múlt század végére alakult ki. A népviseletnek gondolt öltözködés Magyarországon az asszonyok körében az alsószoknyák nagy számát, a színes, kézzel varrott felsőszoknya és kötény, a blúz és rékli meglétét, valamint a kendő viselését feltételezi, fontosnak véli a nyíratlan hosszú haját, az ékszerek viselését. A férfiaknál csizmanadrágot, csizmát, fehér inget, mellényt, kabátot és mindenképpen kalapot feltételez. E viseletet a közösség minden tagja egységesen hordja, az egyéni választás lehetőségei korlátozottak, és a közösségen belüli eltérések korcsoporti eltérésekre korlátozódnak.

Az oláh cigányok körében leírt viseleti egységek alapvetően emlékeztetnek a viseletesként számon tartott magyarországi falvak öltözködésére. A „népi viseletek” egyik legfőbb jellemzője, hogy lokális és etnikai identitást fogalmaz meg és éppen azért írja elő a viselet már-már egyenruhaszerű hordását, hogy ezzel is szimbolikus kifejezést adjon az együvé tartozó emberek csoportjának. Ha a századforduló fotóit tanulmányozzuk, még nem tapasztaljuk az egyes oláh cigány csoportok körében az egységes viselet meglétét. Az embereken lévő ruházat még inkább alkalmi jellegűnek tűnik, úgy látszik, hogy olyan ruhákban állnak a felvevő elé, amelyek a parasztok használt ruhatárából kerültek hozzájuk, csere, ellenszolgáltatás fejében vagy kéregetés útján. Ez nem azt jelenti, hogy ne lettek volna már olyan csoportok, ahol ne alakulhatott volna ki az etnikus vagy lokális identitást jelző viselet. Főleg sikeres kelderás közösségekre jellemző a férfiaknál az ékszerek nagy száma (ezüst pitykék, gombok, mentekötők, láncok), a nőknél pedig az értékes selyemkendők, szoknyák tűnnek fel. A többi cigánycsoport ebben az időben viseletében még nem annyira „cigányos”, öltözködésükben inkább a szegényekre jellemző elemek és megoldások tűnnek fel.

Az oláh cigányok körében az etnikus viseletnek értelmezett rendszer a negyvenes, ötvenes években válik erőteljessé, és sok helyen napjainkig is fenn-

maradt. E viselet megerősödésének forrását egyfelől az egykori viseletes falvak parasztjainak kivetkőzése biztosította. Sok helyen vásárolták fel a régi ruhatárok darabjait és alakították át azokat. A tehetősebb közösségek tagjai arra törekedtek, hogy új alapanyagból a régi rend szerinti öltözeteket hozzanak létre. A közösségen belüli uniformizálás szándéka konzervatív attitűddel párosult. Legtovább az oláh cigányok tartották meg a női haj levágásának tiltását, a fej bekötésének előírását, férfiaknál a kalap viselését. Ezek az előírások és tilalmak úgy működtek, mint a századfordulói paraszti kultúrában. Azzal kaphatott etnikus színezetet, hogy ez az oláh cigányok körében tovább élt, és tágabb környezetükben szinte már csak rájuk volt jellemző.

A romungró közösségek jobban lépést tartottak a polgári divatáramlatokat követő parasztokkal. A nők gyakorlatilag egy időben vágták le hajukat a parasztfiatalokkal, egy időben hagyták el a kendő viselését, tértek át a blúz, a szoknya viseléséről a ruha hordására, majd a nadrág viselése is polgárjogot nyert. Ezek a változások a közösségeken belül konfliktusokkal jártak, hisz az idősebb nemzedékek a régi rend szerint öltöztek, míg a fiatal generációk az új divatnak hódoltak. E változásokat később az idősebbek is követhették, amikor már az új divatok elfogadottá váltak.

A beás közösségekről kevesebb leírással rendelkezünk, de azokból úgy tűnik, hogy korábban, mint az oláh cigányok, de később, mint a romungrók alkalmazkodtak a közvetlen környezetükhöz. Átmenetileg tehát kialakult a paraszti viselet szerkezete, ám nem vette fel a „cigányos” viselet értelmezését.

Összegzésként tehát azt mondhatjuk, hogy ebben az évszázadban a romungró közösségek körében nem alakul ki a „cigányos” viselet értelmezése és nem is hordanak olyan öltözeteket, amelyek felkeltették volna az etnográfia érdeklődését, ruházatuk tehát nem népviselet jellegű volt, hanem a családok anyagi helyzetétől függően szegényes vagy polgáris. A beás közösségek, noha átvették a népviseletnek nevezett paraszti öltözködés rendjét, viseletük nem kapott etnikus értelmezést, és az öltözködés rendszere nem vált olyan merevvé, hogy ne követhették volna némi késéssel környezetük értékrendjét. Körükben is egyszerre regisztrálhatjuk a szegényekre jellemző viselet és a polgári mintakövetés jelenlétét.

Az oláh cigányok körében leírt viseleti egységek emlékeztetnek a magyarországi falvak öltözködésére (Madarassy László gyűjtése, Zalaegerszeg, 1922 előtt)

A romungró közösségek lépést tartottak a polgári divatáramlatokat követő parasztokkal (Györffy István gyűjtése, Tarnaörs, 1921 előtt)

Leginkább az oláh cigány közösségek fogalmazták meg a „cigányos” viselet rendjét, s noha e viselet a parasztviselet szerkezetét követi, az időbeni eltolódás miatt etnikus értelmezést kap. E közösségek az archaizmusok fenntartásával és egy vállalt konzervativizmussal éppen az etnikus csoport különállását kívánják elérni és fenntartani. Ez azt is jelenti, hogy azok a csoportok is megpróbálták e rendet követni, akiknek anyagi erőforrásai ezt nehezebben engedheték meg. Mára körükben sem kizárólagos a népviselet jellegű öltözködés.

Ha az elmúlt évtizedeket tanulmányozzuk, fő vonalakban egy, a csoportok közötti egységesülési folyamatot figyelhetünk meg, és rögzíthetjük azt is, hogy a cigányok viselete az általános értékrenddel megegyező akar lenni, vagyis tágabb értelemben egy, az osztálykultúrában és a lokális kultúrában megfogalmazott elvet akarja követni. Ez nem jelenti azt, hogy a többség, a cigányok akaratától függetlenül is, ne ismerné fel a cigányokat pusztán viseletükről. Miközben ma már majd’ mindenki konfekciós ruhát ölt, egy-egy elem, ruhadarab vagy darabok párosítása olyan apró eltérést eredményezhet, amely a nem cigányok számára egyértelművé teheti a másik

ember hovatarozását. Nem a cigány ember akar tehát szükségszerűen cigányként kinézni, hanem viseletében, ha teheti, önmagát szeretné kifejezni. A többség úgy véli, hogy a cigányok szeretik az élénk és karakterisztikus színeket, és ezt hajlamosak ősi cigány hagyományként értelmezni.

Az egyik legfontosabb egységesítő erő a cigányok között a szegénység. A cigánynak nevezett népesség egy része (és erre nézve nincs statisztikai felmérés és tudományos becslés) nincs abban a helyzetben, hogy ruhatárral rendelkezzen, s maga számára ruhát válasszon, illetve vásároljon. Az öltözködés kompozíciós rendje aszerint alakulhat csak, hogy a segélycsomagokból, ruhaosztásból, a velük szolidáris ajándékozóktól milyen ruhát kaptak, vagy milyen ruhát tudtak kukázni, guberálni vagy kéregetni, illetve az így begyűjtött ruhadarabokat hogyan tudták egymás közt cserélni. Így azután az egyes embereken látható öltözékek az esetlegességet és nem a megtervezettséget tükrözik. Ezért látunk egyik-másik emberen több számmal nagyobb vagy kisebb ruhadarabokat, felemás cipőket. E szegénységkultúrában a ruhadarabok mintegy körforgásban járnak a különböző használók között, sokszor addig hordhatják akár

egymás közt felváltva is, amíg valakiről teljesen le nem szakad a ruha. A beszerzés körülményeit figyelembe véve az is érthető, ha a téli darabok nyáron, a nyári darabok akár télen jelennek meg használóikon.

A szegénység körülményei között élő emberek tisztaságigénye hasonló, mint szerencsésebb helyzetben lévő társaiké. Róluk mégis az a képzet alakult ki, hogy piszkosak, mosdatlanok és bűdösek. Valószínűsíthető, hogy abban az élethelyzetben, ahol — akár több száz méterre is — a kútra kell járni vízért, ahol esetleg még mosógép sincs és nincs persze fürdőszoba sem, ott akár a mosás, akár a mosakodás is nagyobb nehézségekbe ütközik, mint ott, ahol mindez természetes adottságként jelentkezik. Nehéz tehát lépést tartani azzal a kulturális tisztaságigénnyel, amelyet a jó helyzetben lévő középosztály vagy akár a sterilitást szimbólumként is használó egészségügy fogalmaz meg.

Adott kulturális csoportok saját közegükben a saját tisztaságról megfogalmazott normáik között normálisan élnek. A konfliktus és a konfliktusból következő frusztráció akkor jelentkezik, amikor szegénycsoportok saját kulturális közegükön túl találkoznak másokkal vagy az egészségüggyel. Egy lavórban, teknőben mosakodó, pottyantós vécét használó világban az emberek értetlenül állhatnak a fürdőkád, zuhanyozó vagy az angolvécé előtt, és lehet, hogy azokat nem tudják használni. Nem a kosz és az elhanyagoltság után van tehát vágyódásuk, hanem egy helyzetben viselkednek az elvárt normákhoz képest inadekvát módon.

De tételezzük fel, hogy a többség normáihoz képest valóban koszosak és elhanyagoltak az egyes cigánycsoportok. Körükben ez elfogadott, mondjuk a megegyezés tárgyát képező viselkedésmód. Kevesebbek-e azok az emberek, akik kevesebbet mosakszanak, mint azok, akik a „a tisztaságipar” és az ennek szolgálatába állított reklámpar konstruált világában a világ értelmét az Arielben, a Denimben vagy a Schwarzkopf-termékekben látják, és életük egyik legfontosabb szervező elve éppen ennek az életmódnak megvalósítása.

Látnunk kell — és erre elsősorban oláh cigány közösségekből ismerünk leírásokat —, hogy az egyes cigánycsoportok a tisztaság más, a többségtől eltérő szabályait alakíthatják ki. Az ő világmagyarázatukban ők a tiszták és a többség tagjai a „tisztátalanok”. Ők nem tiszta—koszos, hanem tiszta—tisztátlan ellentét párban gondolkoznak. Ők — a cigányok — megkülönböztetik a test alsó és felső részét, mint tiszta és tisztátalan részt. Ezért a törülközésnél más-más darabokat használnak, a ruhadarabokat különválasztják egymástól a mosás és a szárítás során. Amazok — a gázsók, a nem cigányok — mindezt és más tisztasá-

A szegénység körülményei között élő emberek tisztaságigénye hasonló, mint szerencsésebb helyzetben lévő társaiké. (Révész Tamás felvétele, Alsószentmárton, 1975)

Az ötvenes években az öltözködést társadalmi státusuk szimbolikus kifejezésére is használják (Erdős Kamill felvétele, Békés megye)

legyenek. Egy cigány embernek éppen azért kell rendesebben járnia a gyermekét, hogy ne szólják meg őt, „mert a cigánygyerekekre mindig jobban odafigyelnek”. Ebből a gondolkodásmódból az is következik, hogy sokszor erőn felül ruházkodnak, és éppen azért vesznek márkás ruhadarabokat, hogy kivédjék megszólásukat és így harcolják ki a társadalmi egyenlőséget.

Egyes sikeresebb közösségekben — elsősorban oláh cigány csoportokban — gyakori, hogy mások számára az öltözködéssel, de különösen az ékszerek viselésével is világossá teszik anyagi helyzetüket. E mások számára hivalkodónak tetsző öltözködés — hatalmas arany ékszerek, gyűrűk, fülbevalók, nyak- és karlángok, brossok — a ki az ember gondolatkört jelenítik meg. Egyfelől azt kell világossá tenni, hogy mi is vittük valamire, mi is vagyunk olyan sikeresek, mint a gázsók, másfelől pedig az öltözködéssel is pontosan ki lehet fejezni a kulturális együvé tartozást és a cigány etnikus identitást.

Cigányok vannak a pusztán, a tapasztást csinálják, s ezeknek mindegy, ha esik, ha fű. Egyformán keveset dolgoznak. Ülnek karikára a tűz körül a gyepen,

gi normákat megszegik, ezért tisztátalanok. A tisztaság kérdése tehát alapvetően egy konvenció része és nézőpont kérdése.

Az öltözködés nem minden cigánycsoportnál a pusztá túlélést jelenti. A jelenlegi vagy az egykori középosztályhoz tartozó csoportok, hasonlóan a társadalom más csoportjaihoz, az öltözet elsődleges funkcióján túl (a test elfedése, a hideg ellen való védekezés) az öltözködést társadalmi státusuk szimbolikus kifejezésére is használják. Az új, a szép és a tiszta ruházat azt a jelentést tételezi, hogy ők is ugyanolyan normális tagjai a társadalomnak, mint a többség, ők sem elesettek és nyomorultak, s megfelelve a társadalmi elvárásoknak, az öltözködésen keresztül is megadják másoknak a tiszteletet. Az egyenlőségre való törekvés a többiekkel hasonló öltözködésben nyilvánul meg. A probléma akkor jelentkezik, amikor a családok anyagi teherbíró képessége nehezen teszi lehetővé ennek a gondolatnak az érvényesítését. Ahhoz azonban, hogy ezen elv ne sérüljön, a fogyasztás szerkezetét is át kell alakítani, a korábbiakhoz képest a jövedelem arányában magasabb összeget kell fordítani a ruházatkódásra, hogy a megszólások kivédhetők

férfiak, nők, egy nagyobbacska lány is van itten, ülnek, valamit mindig esznek, valamit mindig motoznak.

Sokat voltam cigányok között ezelőtt is, de itt néztem meg őket figyelmesebben. Eltekintve a munka lassúbb ritmusától, mint közösségi emberek hajszálynit se voltak gyengébbek mint mi, vagy a románok. Éppen csak mások voltak. A lazább nemi élet egyáltalán nem erkölcsatlenség, hanem forma, még piszkosnak sem lehet mondani őket a piszoknak tényleges értelmében, hiszen, ha kijönnek a sárból, lábat mosnak, kezét mosnak, s reggel a vederből mosakodnak. Ruházatuk persze rettenetesen rongyos, de ez is inkább azért, mert hiszen ennyire elnyűtt ruhát egyáltalán nem lehet megfoltozni. Ezek a ruhák már nem szakadnak, hanem hasadnak.

Szabó Pál: Nyugtalan élet.
71. old

A fehérneműt általában egy-két hétig hordták, természetesen éjjel is, a hálóköntöst nem ismerték. Piszkosnak azt tartották, ami már látszott is, ami élesen elütött a test vagy a fehérnemű alapszínétől. S ezt igyekeztek is azonnal eltávolítani. Öreg béresek kényesen verték le a port legénykoruk óta hordott szeszinű nadrágjuk térdéről, ha véletlenül a földre kellett térdelniük. Volt bennük tisztaságra való érzék, amennyire csak lehetett, törődtek magukkal... A bogarak közt különben otthon is különbséget tettek. A tetű pusztára szóló szegyen volt, de a bolhát a társaságban is nyugodtan, sőt némi derültséggel vadászták.

„Ruházatuk persze rettenetesen rongyos... ennyire elnyűtt ruhát egyáltalán nem lehet megfoltozni” (Szuhay Péter felvétele, Bogács, 1992)

Illyés Gyula: Puszták népe, 234. old.

„Az oláh cigányok népviselete a falvakban hagyományos, a városokban azoknál, akik tartják szokásaikat. A városokban az asszonyok viselete lehet hagyományos és lehet modernebb is. Van aki mindkét viseletet hordja. A férfiak viselete alkalmanként változik. Az idősebbek hagyományosan járnak, a fiatalabbak vegyesen. Amikor egymáshoz mennek, akkor hagyományosan öltöznek, amikor egyéb helyre kell menniük, már átveszik a környezet ruhaviseletét. Ennek kettős oka van. Egymás között úgy illik öltözni, ahogy a cigányszokások megkívánják, hivatalos helyen, ha a cigány népviseletben jelenik meg, még jobban kitűnik cigány volta, s a velük szembeni előítélet nagyobb.”

A férfiak hagyományos viselete: csizma, csizmanadrág, fehér ing, kalap, kabát, cipő, mellény, kapca.

A kalap színe attól függ, hogy az illető milyen törzshöz tartozik. A masharoknál a zöld, a sárga színű, a lóvároknál a szürke, a barna kalapok a divatosak. A kalapot nyáron is hordják, csak hivatalos helyen veszik le.

A nők hagyományos viselete:

— *cipő, régebben a papucs volt a nyári viselet, a papucs többszínű, bojtos,*

— *harisnya: élénk színű a fiatal nőknél, időseknél sötét, egyszínű,*

— *bő, ráncos szoknya mellett a rakott szoknya is divatos, a szoknya színe a fiataloknál élénk színű (többszínű), az idősebbeknél egyszínű és sötét, alsószoknyával együtt hordják, ez a bő szoknya több méter anyagból készül,*

— *blúz,*

— *kendő, többszínű a fiataloknál, cifra, az idősebbeknél sötétebb tónusú, nagyon kedvelik a kasmírkendőt, télen fekete nagykendőt hordanak, mely betakarja vállukat, hátukat, derekukat,*

— *kötény, az oláh cigányasszonyok fontos ruhadarabja, idősebbeknél a sötétebb árnyalatú színek a használatosak (kékfestő kötény kihímezve, barna színű csíkokkal).*

A nők ruházatának színösszeállítása élénk, az időseké sötét tónusú. A színek összeállítása az, ami jellegzetesen cigányos. Az asszonyoknál a kendő és a kötény tisztasága nagyon fontos, a férfiaknál a csizmáé és a kalapé. A csizma fényes legyen, a kalap kefélt. Erről ítélik meg egymást.

Az öltözet tartozékaként kezelik az ékszereket is. A nők fülében nagy karikás fülbevaló van, a nyakban aranylánc, végén -kereszt, -szív vagy Mária-medál. Az ujjakon minél több gyűrű legyen, pecsétgyűrű is legyen köztük. A karperec is divatos. A férfiak kezén nagy pecsétgyűrű van, nyakukon lánc, szívvvel, feszülettel.

A tetoválást nők és férfiak egyaránt kedvelik. A nők többnyire a karjukba, kezük fejébe tetováltatnak, a férfiak a vállukra, hátukra, mellükre is.

Karsai Ervin: A cigány nyelv és kultúra

Azért, hogy a test két részéről származó koszt lehetőség szerint külön kezeljék, a romák nem fürdenek. Egy este, nem sokkal azután, hogy Harangosra költöztünk, televíziót néztünk későbbi keresztkomáimnál. A képen egy asszony forró vízzel teli kádban mártózott meg. Irigyen felsóhajtottam. Vendéglátóm, aki megérkezésem óta szüntelen jóindulattal volt segítségemre, az önkéntelen undor miatt elfintorodva, kezét arca elé téve fordult a fal felé. Szerencsére egyedül voltunk...

Az alsó- és felsőtest érintkezését nem csak fizikai értelemben kell elkerülni. Néhány férfi feltűnően kényes volt arra, hogy milyen színű sörösüvegből ivott. Azt állították, hogy a barna színűek gusztustalanok, mert hasonlítanak az ürülékhez. A különböző neműek között az alsótesti funkciókra való utalás szégyent okoz csakúgy, mint az, hogy másokat azok végzésekor meglátják, vagy akár csak hogy alsó testrészeiket látják meg. Ezek a tabuk különösen vécé használata közben figyelhetőek meg. A férfiak a nőket még a vécé felé menet sem láthatják meg.

Michael Sinclair Stewart: Daltestvérek, 212. old.

Az értékrend

Az elvárásoknak való megfelelés

A cigányok önmeghatározásának, annak is a társadalom többsége felé mutatott oldalának legfontosabb jellemzőjéül a társadalmi elvárásoknak való megfelelési szándékot említhetjük. Abból indulunk ki, hogy a cigányok számára teljes mértékben ismert a róluk szóló paraszti előítélet-rendszer (amely egyaránt kiolvasható a nyelvi szövegekből, a ki nem mondott, de gesztusokban, testtartásban, általában a metakommunikációban kifejezésre juttatható szövegekből). Éppen ezért a cigányok magukról küldött üzenetei alapvetően abban a gondolatkörben mozognak, amelyek a paraszti leszólásban, illetve vélekedésben összegezhetők. A cigányok legfőbb törekvése, hogy a rendes ember — az ember — attribútumait sorakoztassák fel, másfelől pedig a cigányságukat mintegy háttérbe szorítva, magyar állampolgári minőségüket, nemzetalkotó szerepüket hangsúlyozzák. A magukról alkotott kép végül is egy pozitív és egy negatív jelentéstartományba sorolható szövegekre adott válaszokból áll össze. A negatív jelentéstartományba tartozó szövegek mintegy negációjaként azoknak az elemeknek tételes felsorolása szerepel, amely velük szemben, mint elítélő megjegyzések fogalmazódnak meg. „Rendes ember” mivoltukat azzal magyarázzák, illetve azzal igazolják, hogy nem loptunk, nem voltunk börtönben, mi nem cigány módra élünk, rendesen dolgozunk és ehhez mintegy igazoló eljárásra való felszólítást adnak, hogy meg lehet kérdezni, véleményt lehet kérni, mindenki megmondhatja, és így tovább. Ha ezek nem negációként fogalmazódnak meg, hanem eleve pozitív értéként beszélnek az egyes elemeken keresztül magukról, akkor azok túlzott hangoztatását és hangsúlyozását hallhatjuk. A rendes ember másik alapismérve, hogy legyen önálló háza, legyenek jószágai, amivel függetlenségét is biztosíthatja. Szintén ebbe a körbe tartozik az oláh cigányoknál a kereskedői státus, a kupeckodás felemlítése. Ennek során fogalmazódik meg akár a romungrókkal szembeállítva is, a „mi nem 500–600 forintos emberek vagyunk” gondolatköre. Az a rendes ember ugyanis, aki annyi tőkével rendelkezik, hogy képes bármikor lovat, autót vagy házat venni. A gyermeknevelés, a gyermekek öltöztetése és iskolába járatása szintén többször említődik. Megfigyelhető az is, hogy az ember értékmérője az ember teste maga, a jóltápláltság, a kövérség. A „derék ember” jelzi a vagyonosságot és a tehetőséget. A tisztelet megadása igen fontos eleme a kultúra önmeghatározásának, mint gyakran emlegetett elem, legfőképpen a kölcsönösséget akarja kikényszeríteni a többségtől, azt ugyanis, hogy legalább olyan módon kapja meg a cigány ember a tiszteletet, amilyen módon megadja ezt a parasztnak. A tisztelet megkövetelése ilyenformán a cigányság elismertetését is jelentené, amely az ember önbecsüléséhez és önértékeléséhez elengedhetetlen feltétel. A cigányok a többség előtt elsősorban állampolgárként és magyarként szeretnének megjelenni, elismertetve ezzel a társadalomban való egyenrangúságukat. Ezt erősíti akár a marosvásárhelyi segítségnyújtásuk gyakori emlegetése, amellyel a magyarokkal való szolidaritásukat, illetve magyarságukat szeretnék kifejezni. Ebbe a gondolatkörbe tartozik a magyar történelmi múltban, a forradalmakban és szabadságharcokban való aktív részvétel elősorolása is. Egyes családi és társadalmi ünnepeken, amelyek a cigányság tekintélyét hivatottak elérni, illetve az ember értékét kifejezni, gyakran találkozunk a többségnek szóló üzenetekkel.

A cigányok a többség előtt elsősorban állampolgárként és magyarként szeretnék megjelenni, elismertve ezzel a társadalomban való egyenrangúságukat (Szuhay Péter felvétele, Domaháza, 1992, Szuhay Péter felvétele, Kétegyháza, 1993)

Belső értékrend

A cigányok maguk számára számtalan további olyan értéket tulajdonítanak, illetve fogalmaznak meg, amelyek elsősorban belső használatban működnek. Ezek érvényesítése révén érhető el — a falusiak elvárt beilleszkedésével szemben — a saját csoporthoz való tartozás erősítése, a belső kohézió elérése és szolidaritás megkövetelése. Egyik leggyakrabban hangoztatott értéként a szolidaritás gondolkörébe tartozó segítséget emelhetjük ki. Mintegy erkölcsi kényszerként fogalmazódott meg a másikon (akár testvérként, akár barátként, sokszor idegenként is értelmezve a másikat) való segítség kötelessége. „Ha van 500 forintod, add a felét annak, aki hozzád fordul, majd az visszaadja neked; holnap te is kerülhetsz olyan helyzetbe, hogy rajtad segítsenek.” Sokszor nem is az számít, hogy mekkora a kölcsönadott vagy akár csak odaadott pénz, hanem az, hogy aki adja, az az üzletelésben és általában az életben mennyire szerencsés, hiszen a szerencse megosztható, illetve átruházható arra is, aki a pénzt a szerencsés embertől kapja.

Ezzel összefüggésben említhető, hogy az emberek között az a belső hierarchia alakul ki, amelyben akár a kortól függetlenül is a legtöbb szerencsével rendelkező, a legügyesebb ember lehet a legtekintélyesebb. Az ügyesség elsősorban a vásári gyakorlatból vezethető le. Az ügyesség szinte minden más értéket meghaladó jelentőségű. Nem az számít, hogy végül is adott pillanatban ki, milyen gazdag, hanem hogy potenciálisan az ügyessége és szerencséje révén mi várható el tőle, mire lesz képes. Az ügyes ember ugyanis akár 100 forinttal

is képes nagy vásárt csinálni. Üzletelésen a falusi oláh cigányok közösségében legkiváltképp a lóval való kereskedést, az autók adásvételét és az ingatlanok cseréjét, halmozását értik. E dolgok egymással sokszor ekvivalensnek minősülnek. Más, elsősorban városi közösségekben mára már elfogadottá és általánossá vált a cipővel, ruhával, alkohollal, cigarettával, kazettával való kereskedés.

Az ügyesség némileg úgy működik, mint a varázsmesékben a legkisebb hős esetében, aki nem testi erejével, hanem eszével, okosságával vagy mint a bugyutának tűnő hős szerencsésével és segítőkészségével éri el sikereit. Sokkal értékesebb az a vagyon vagy gazdagság, amelyet ezen tulajdonságokkal szerzett meg az ember, mint az a vagyon, amit hosszú, kitartó, önsanyargató munkával lehet elérni.

A cigányok nem törekednek arra, hogy mindenáron nagy jövedelemhez jussanak, inkább jobban elviselik a rövid ideig tartó éhezést, minthogy nehéz és fáradtságos munkát végezzenek. (A szocialista iparosítás korszakában tapasztalható nagymérvű munkavállalás, a rendszeresen végzett nehéz fizikai munka feltehetően több cigányközösség életében csak időszakos mellékvágánynak tekinthető, illetve annak a félbemaradt törekvésnek, amely szerint egy időben tényleg azt gondolták, hogy Magyarországon lehet azonosulni az integráló társadalommal, mert a társadalom befogadja a beilleszkedni vágyókat. Ám kiderült, hogy bármilyen törekvő valaki és bármennyire is magyarként akarja önmagát meghatározni, szembe kell néznie azzal, hogy folyamatosan „lecigányozzák”. Nem a cigányságból nem lehet tehát kilépni, nem a közösség nem engedi el tagjait, hanem a többség nem fogadja be a kisebbségből érkező, integrálódni szándékozók, aminek következtében egy ideig vagy lebegnek a két kulturális rendszer között, vagy visszatérnek a kiinduló közösséghez. A parasztosodás szándékát megfogalmazó cigányokkal hasonló a helyzet.)

A szerencse és ügyesség elvének központi szerepe megóvja a cigányokat attól, hogy időnkénti veszteségeiket tragikusan éljék meg. Ha akár állatállományukban, akár valami ingóságukban kár éri őket, nem esnek kétségbe, inkább egy legyintéssel túlteszik magukat rajta, mondván, ha már megtörtént, azt visszahozni és megváltoztatni nem lehet, ahogy jött, úgy elment, és majd szerencsénk és ügyességünk folytán ezt visszaszerezünk. A gyerekeket például messze nem korlátozzák úgy, mint a parasztok. Egy ötéves gyerek öt perc alatt szétszedheti, darabokra törheti vagy laposra taposhatja frissen kapott névnap ajándékát. A tulajdon polgári értelemben vett biztonsága, a jog által való körülbástyázása irreleváns kategória számukra. Több családról tudjuk, akik házakat és autókat birtokolnak, hogy azok közül talán több az, amit nem írtattak át, akár a telekkönyvbe, akár a forgalmi engedélybe. Attól, hogy ezt megvásárolták, maguknak tekintik, s állnak elébe bármilyen későbbi jogi bonyodalomnak. Itt kell megemlíteni, hogy többen vezetnek gépkocsit úgy, hogy nincs jogosítványuk. (A jogosítvány megszerzése a nyolc általános iskola végzettségéhez van kötve. Többen nem rendelkeznek ezzel, ugyanakkor az autóra szükségük van mozgékonyáguk érdekében.) Minden alkalommal, amikor jogosítvány nélkül vagy ittasan ülnek az autóba, világosan felméri az ezzel járó lehetséges következményeket, legyen az akár pénzbüntetés, akár börtönítélet. Ebben a megközelítésben a börtön egy lehetséges átmeneti terepe az életnek, amelyben az emberi boldogság és önmegvalósítás ugyanúgy megtalálható, mint máshol.

A jogkövetkezményeket a bosszúállás vagy a bosszúra felesküvés pillanatában is racionálisan végiggondolják. Nagyobb veszteség ugyanis az, ha valaki a hozzátartozója halála vagy jelentős megsértése esetén lelkét hosszan tartó

nyugtalanságban tartja, vagy a halott békéjét nem teremti meg, mint a bosszúért lehúzott tíz év. A bosszúnak és az átoknak kifelé a csoporton kívül a többség irányába van egy fenyegető, megrettentő jellege, ezzel próbálnak a másik félnél engedményeket elérni, illetve ezzel próbálják a másik felet önmérsékletre készíteni.

Miként a bosszút a tételes jogon kívüli jogos megoldásnak tartják, úgy a házassági kapcsolatban is igyekeznek saját törvényeik szerint, az előírások elutasításával élni. A házasságok szentesítése alapvetően a közösségen belül történik, s a mai napig ritka, hogy polgári esküvőt tartsanak, vagy ezt követően egyházi szentesítést kérjenek. Részben gyakori, hogy a házassági kapcsolatba lépők életkora még a fiatalkorúak csoportjába tartozik, s ilyenformán nem is remélhetnék, hogy a polgári házasságot számukra engedélyezik. (Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a családi kapcsolatok és maga a család ne lenne merev, „konzervatív” intézmény körükben.) A házassági rítusok szabályozott rendje szerint ugyanakkor az egyénnek nagyobb szabadsága van, mint a paraszti társadalomban. Ha ugyanis a kérés során a leendő férjnek leendő apósa nemet mond, az a kiszemelt leányt elszóktetheti és rövid idő után, különösen, hogyha első gyermekük megszületik, megbocsátásra talál. Vagyis a szülő — az apa fia fölötti, az anya leánya fölötti — hatalma lényegében a házassággig tart. Ugyanakkor a nagyszülőknek unokáik fölött hasonló rendelkező hatalma alakult ki, mint gyermekeik fölött, azonban természetesen azok fölött is csak a házasságkötés koráig. Ez a többgenerációs gondoskodás, illetve annak elfogadása a családi kapcsolatok, és ebből következően az összetartozás és gondoskodás erősebb körét jelöli ki, mint az a parasztnál tapasztalható.

A különböző tisztasági rítusok előírása és betartása szintén etnikus jelzőként működik az oláh cigányok körében, amely őket egyaránt megkülönbözteti a gázsóktól és a romungróktól. Így például az oláh cigány nők kötelező fejkendő viselete idegen férfiak előtt, a meztelen kar vagy váll mutatásának tilalma, vagy akár az idegenek előtt való szoptatás tiltása említhető. Mai napig merreven vigyáznak arra, hogy a nők száradó alsóruháját még a család férfi tagjai se lássák.

A halottakhoz fűződő viszony — legyen az temetés, az elhunyt születésnapján rendezett emlékeztető, a halottak húsvétjának rítusa — szintén etnikus szimbolizációként elemezhető. A halott valójában folyton úgy szerepel az élők kulturális gyakorlatában, mintha épp ott lenne a közösségben, vagyis folyamatosan beszélnek hozzá, megvendégelik itallal és étellel, megkínálják füstölgő cigarettával.

Az eddig felsorolt kulturális szabályok, illetve szokások részben úgy működtek, mint a többségtől való elkülönülés és megkülönböztetés jelrendszere. Némely esetben azonban a szokás és a tényleges cselekvés elsősorban azt a célt szolgálja, hogy a cigányság önbecsülését elnyerje és mintegy elégtételt vegyen a többség vele szemben alkalmazott megkülönböztető és kirekesztő viszonyulásán. Ebben a rendszerben értelmezhető némely olyan kisebb-nagyobb „csínytevés”, amelyet a szélhámosság kategóriájába sorolhatunk, például a parasztnak számára előadott jóslás és varázslás.

Mindkét esetben azonban egy reciprok viszonyról beszélhetünk, hiszen a cigányok hitelesített előadásukban a lélektanilag elnyomorodott vagy bizonytalanok számára pozitív jövőképet sugallnak, aminek fejében pénzbeli fizetséget várnak el. A bosszúállásnak, illetve a megleckéztetésnek elfogadott formája a büntetésbeli lopás, amikor is a haragoson annak javai egy részé-

nek eltulajdonítása jelenti az elégtételt. (Ez természetesen nem azonos a megélhetési lopások szaporodó eseteivel.) A lopás büntető jellege lehetőséget ad a virtus érvényesítésére. A lopás — mint az ügyesség és szerencse működtetésének terepe — a csoporton belül az ember értékmérőjévé is válhat.

A cigányok, függetlenül az állam hivatalos bírósági hatóságaitól, kialakították a maguk sajátos törvénykezési eljárásukat (sőt ha az ügy a hatóság elé került, némely esetben ettől függetlenül még ők maguk is ítéleznek).

A cigánytörvényszék illetősége csak 1. kártérítési (adósság) ügyekre és 2. nőkel kapcsolatos ügyekre, pl.: leányszöktetés, hűtlen elhagyás — terjed ki.

A cigánytörvényszék (Romani Kris) tulajdonképpen ereje: a társadalom hatása az egyénre, illetve a cigányközösség erkölcsi nyomása — mert testi fenytő joga nincs. A felek kötelező erejűnek ismerik el az ítéletet, megnyugszanak benne és elfogadják. Fellebbezés nem fordul elő. (Ha valaki mégis vonakodna alávetni magát a döntésnek, úgy szembetalálná magát az egész közösséggel, amely különböző szankciókat foganatosítana vele szemben. Pl.: becsmérő szavakkal illetné mindenki; — ha bárki, bárhol találkozna vele: leköpné, vagy ha pl.: egy nő „kurva” lett, úgy többé egyetlen cigány sem venné fel a kocsijárá stb. — Egyszóval, kiközösíténék. — Ennek ellenére — elenyésző csekély számban — előfordultak ilyen esetek.)

A bíróság összetétele a cigánytörvényszéken:

Mindig a sértett fél kezdi meg a bíróság tagjainak összehívását. Ez szól egy idős cigány férfinak, aki aztán összehívja a többieket.

A bíróság tagjai csak idősebb férfiak lehetnek — és természetesen csak cigány-származásúak.

Csak a haragosok vannak kizárva — a rokonok nem.

A bírósági tagok számával kapcsolatban nincs kialakult gyakorlat. — Lehet 20, lehet 10 és lehet 2, 1 tag nem. Általában 7–8.

Önként adódóan mindig a legöregebb tag lesz az „elnök”. A bírósági eskü átokmondással egyenlő. Nincs szabvány átkozódási forma, mert a különböző törzsek és nemzetségek között különböző átokszövegek használatosak.

A bíróság döntéséhez nem kell szavazattöbbség. Ha kettő vagy három ember mondja, hogy „így van” — és a legöregebb is eszerint dönt a törvényszéki tanácskozás végén —, akkor hiába van ellene a többi.

A törvényszéki eljárás büntető, illetve fenytő jellegű ítéletet nem hoz — csupán a kárt térítetik meg.

Erdős Kamill: Cigánytörvényszék, 98–99. old.

Minden ellenkező híresztelés ellenére, a cigányok sokat és keményen dolgoznak. Más kérdés, hogy náluk a munka nem „becsület és dicsőség” dolga, egyéb magasztos ideológiákat sem fűznek hozzá. Dolgozni kell, mert másképp nem élnek meg, és eszerint nevelik a gyerekeket is. Tíz-tizenkét éves fiúk a hagyományos mesterségek idején is részt vettek már apjuk munkájában; ma is rájuk lehet bízni az állatok gondozását például. Ugyanennyi idős kamasz lányok megbízhatóan gondozzák kistestvéreiket, takarítanak, főznek.

Egyetlen cigány sem állítja, hogy szeret dolgozni, és szíves örömet nem dolgozik, ha nem muszáj. Cigány nők számára sem ez az „önmegvalósítás” eszköze. Péli Tamás festőművész édesanyja, a ragyogó Hilda asszony mondott erről gyönyörűen jellemzőt. Miután fölnevelt két művész gyereket, ápolt egy beteg férjet, tízévi munkaviszony után van egy kis nyugdíja. Magyar nászasszonya megkérdezte tőle: miért nem dolgozik, hogy több pénze legyen? Hilda azt válaszolta:

„Nem érted, hogy én cigány vagyok? Te csak dolgozz, mert neked kell a kocsis, az új bútor, meg minden. Nekem nem kell. Veszek buszjegyet. Felülök a buszra, az engem elvisz a Hármashatárhegyre, ott lefekszem a fűbe, az enyém a világ.”

Diósi Ágnes: Cigányút, 33–34. old.

Ami nélkül viszont igazi cigány nem tud meglenni: az ének, a zene, a tánc. Ehhez nekik nem kell különös alkalom, mert lényük legmélyéről fakad, életük természetes velejárója, személyiségük legigazabb megnyilatkozása; s mint ilyen, hét-köznapjaik és ünnepeik kultikus szertartása is egyben. Rádió, magnó, lemezjátszó a putrikban is otthonos. Ágy nincs minden személy számára, zenének viszont szólnia muszáj.

Biztos, hogy a cigányok értékrendje más, mint a tulajdonviszonyokon alapuló, civilizált társadalomé. De hogy alábbvaló lenne, az egyáltalán nem biztos. Az érzelmi értékek sokkal előbbrevalóbbak a cigányok számára, mint az anyagiak. Sokszor elmarasztalják őket, hogy nem élnek beosztással, pénzük csak addig tart, amíg megkapják a fizetést. Arról nem esik szó, amit ez a „könnyelműség” más vonatkozásban jelent: hogy a cigány az utolsóját is odaadja, ha kell, annak, akit szeret, és nem törődik vele, mi lesz azután. Majd lesz valahogy, majd ad az Isten, majd rajta is segít valaki. Egy másik testvér.

Diósi Ágnes: Cigányút, 34. old.

A cigányokkal szembeni intoleranciában azt látom a legveszedelmesebbnek, hogy nem disztíngvál. Egyaránt minősít deviánsnak — büntetendő deviánsnak! — valóban normasértő magatartást és olyat, ami eltér ugyan a szokásostól, zavaró is lehet, de nem bűncselekmény. Például a cigánycsaládok népesek és a cigányok többnyire hangos beszédűek. Esetleg új környezetükben is megtartják régi szokásaikat, mondjuk virrasztóra gyűlnek össze harminc-negyvenen is egy lakásba. Egy kertes házban ez nem zavar senkit. De ha egy bérház visszhangzik tőle, az emberek rendőrért szaladnak. A cigányokból azután valóban agresszivitást válthat ki, ha úgy közelednek feléjük, mintha büntényt követtek volna el, noha csak halottjukat virrasztották. S igazán nem tehetnek róla, ha a lakáskörülmények, munkalehetőségek miatt olyan helyen kell élniük, ahol jelenlétük zavaróan hat.

A „cigány életmód”-dal jelölt családok negatív minősítésébe seregnyi dolog játszik bele, ami életük, helyzetük hiányos ismeretéből fakad.

Fő bűnnek számít például az alkalmi munkavállalás. A hivatalos embereknek eszükbe sem jut a mérlegelés, hogy az illető cigány ember iskolai végzettségét, egészségügyi állapotát és egyéb körülményeit figyelembe véve, mi az az állandó munka, amit vállalhatna, és az mennyi jövedelmet jelentene az alkalmi munka feltételeivel szemben.

Sokszor tűnik úgy a kívülállónak, hogy a szülők nem törődnek gyermekeikkel — noha ez nem feltétlenül jelenti azt, hogy a gyerekek elhagyatottak. Cigányoknál természetes, hogy nagy család, rokonság: közösség neveli a gyermekeket.

A felületes ítélkezők nem veszik észre, hogy a cigányok nemcsak hátrányos helyzetben, hanem más kultúrában élnek, mint a többség, és ez csak saját normáikkal mérhető.

Diósi Ágnes: Cigányút, 288–289. old.

„Magyarországon a cigány fogalmát a paraszttal, illetve manapság a dolgozóval (munkás, ami magában foglalja a mezőgazdasági és ipari munkásokat is)

szembeállítva kísérelhetjük meg tisztázni... hogy mindkét csoport törekedett az önállóság képének a felmutatására és mindegyik a saját társadalmi viszonyainak megfelelően. Míg a parasztok az apától örökölt földön végzett kemény fizikai munkát és a piac elkerülését avatták erkölcsi értéké, addig a cigányok nem mezőgazdasági, kvázi mágikus tevékenységekben — mint a kolompárság, hulladékgyűjtés vagy a más emberek javaival folytatott vásárolás — látták a jó élet jellemzőit. Tézisem az, hogy a jó életnek ez a két képe egymással szembeállítva érthető meg, és hogy mindkettő — bizonyos értelemben — ugyanannak az átfogó rendszernek a része, ugyanarra típusú világra ad választ.”

Michael Sinclair Stewart: Daltestvérek, 24–25. old.

Ünnepek

Az ünnepek rendszere alapvetően megegyezik a környező társadalom ünnepeivel. Az, hogy az egyes ünnepeket a közösségek milyen módon ülik meg, alapvetően függ a helyi társadalom, illetve közösség társadalmi helyzetétől. Az ünnep és a hétköznap közötti távolság és az ünneplés differenciáltsága függvénye a közösség anyagi erőforrásának, a kultúra kifinomultságának.

Nem arra törekszünk ebben a részben, hogy az ünnepek teljes felsorolását adjuk, hanem két ünnep kiemelésével a közösség mentalitását próbáljuk meg leírni. Azt gondoljuk, hogy — jóllehet, az ünnepek adott közösség életében egy hierarchikus rend szerint sorolódnak be, amely szerint vannak nagyon fontos, fontos, kevésbé fontos és jelentéktelen ünnepek — egy-egy ünnep példáján a hétköznap és ünnep ellentétpárját, az ünnep megülését ritualizáltságát, a hozzá kapcsolódó hiedelem- és értékrendet tanulmányozhatjuk.

A cigányság számára az intézményesített egyház és annak vallási tétélei, szokásrendje is csak kiinduló keretet jelent, amit sajátos etnikai színezettel ruháznak fel a szent és profán tökéletes egyensúlya szerint. Ennek érzékeltetésére két konkrét ünnep leírását idézzük.

A csatkai búcsú esettanulmánya

A búcsújárás, mint többnapos esemény elemzését egy összehasonlító kultúravizsgálat tükrében érdemes megtenni az 1993-as csatkai búcsú konkrét megvalósulása alapján. A búcsún megjelenő két kulturális viselkedés valójában két különböző etnikus magatartásformát is jelent. Egyik oldalon a cigányság — azon belül is különösen az oláh cigányok — kulturális gyakorlata áll, a másik oldalon pedig a hagyományosan búcsújáró paraszti zárandokló közösségek megoldásai szembesülnek. Már most rögzíteni kell, hogy a búcsúkat szervező és felügyelő egyházak értékrendjükben alapvetően az utóbbi csoportot részesítik előnyben, azonosulni inkább azzal tudnak. A fentebb jelzett kategóriák alapvetően a búcsú leírásának legfontosabb keretei lesznek. A búcsú helyszíne mint kulturális tér is alapvetően ennek mentén tagolható, valamint a búcsú napjain gyakorolt szokások és cselekmények is e köré szervezhetők.

A parasztlak kulturális megmozdulásának ténye sokkal egyszerűbben és rövidebben leírható, mint a cigányoké. A parasztlak számára a búcsú helye alapvetően az a szent tér, ami a völgyben meghúzódó szent kápolnát, a szabadtéri tábori oltárt és gyülekezeti helyet jelenti, a völgyben elhelyezett Mária-szobrokat

*A búcsún megjelenő két kulturális viselkedés valójában két különböző etnikus magatartásformát is jelent
(Kawa Kamal felvétele, Csátka, 1997)*

tabb volt. Eleve hosszabb időre érkeztek, mint a parasztok, s nem annyira kiscsoporti szervezésben mint inkább családi összefogásban, főleg személyautókkal keltek útra. Korösszetételük is jóval változatosabb volt, hiszen a kisgyermektől kezdve az aggastyánokig minden korosztályt megtalálhattunk. A részvétel alapegysége a család, illetve a rokonság volt. Legfőbb táborozási helyül a búcsú világi helyszínét választották. Az egyház számára elsődleges vallásgyakorlás számukra időben korlátozott volt, noha természetesen látogatásuk egyik alapindítéka egy sajátosan értelmezett, az egyháztól független szent cél volt. A vallásgyakorlás mind az egyházi, mind a paraszti népi vallásgyakorlás-sal nehezen leírható.

A búcsún megjelent cigányok nemigen éltek az egyház miseszolgáltatásával, a gyóntatással és nem éltek az ájtatoskodás, éneklés formáival sem. Megérkezésükkor azonban első útjuk a gyertyaárusokhoz vezetett, ahol anyagi tehetőségüktől függően és reprezentációs szándékuk függvényében kisebb-nagyobb, még nagyobb (majdnem ember nagyságú) gyertyákat vásároltak,

és a gyógyítónak ítélt forrást. A szent idő számukra főleg az egyház hivatalos miséit, imaóráit, a gyóntatást jelentti, s másodsorban azokat a kiscsoporti áhitatos órákat, amelyeket laikus népi vallásgyakorlásnak minősíthetünk, megvalósulási formái a különböző egyházközségekhez tartozó rózsafüzér-társulatok, előimádkozók vezetésével való imádkozás. A paraszti imádkozó csoportok főleg autóbusszokkal, mintegy „prosencióval” érkeztek, feszülettel, lobogókkal felszerelve, hol a kántor, hol a rózsafüzér-társulati titokanya vezetésével. Az érkezők elsősorban idős emberek, főleg asszonyok. Természetesen a szent tér több olyan pontját meglátogatták és több olyan intézményét vették igénybe, amelyek már a katolikus egyház eredeti hittételeihez képest is engedményeket jelentenek. A nem szakrális térből egyetlen bazársor szolgáltatásait vették igénybe, ahol gyertyákat, szentképeket, rózsafüzér-olvasókat vásárolhattak, vagy pedig az otthon maradtakat lephették meg némi ajándékkal. A búcsú világi terének helyszíneit, így a laci-konyhákat, italos sátrakat elkerülték, otthonról hozott ételmelet és italt fogyasztottak batyujukból.

A cigányok számára a búcsú intézményrendszerének használata sokkal összetettebb és differenciál-

amellyel a Szent-völgybe ballagtak, családjuk társaságában, csöndességben. Először a kápolnába mentek a „Szűz Anyához”. Több komoly beteg térden csúszva haladt például az oltárig, többen virágokat is elhelyeztek az oltároknál és népszerű gyakorlat volt az is, hogy egyik-másik Mária-szobor vagy -kép előtt fényképezkedtek. A kápolnából kijövet a Mária-szobroknál gyertyát gyújtottak, imádkoztak, szinte mindenki fölkereste a forráskutat, ahol legalább arcukat megmosták, de több olyan képet lehetett látni, amikor asszonyok gyermeküket félmeztelenre vetkőztetve mosdatták. A forrásból vizet vettek, s azt hazavitték.

A cigányok számára a búcsú világi helye legalább akkora fontossággal bír, mint a szenthely. Autóikkal azon a réten parkoltak, ahol a lacikonyhás és italos sátrakat verték fel a kereskedők. A más cigánycsoportokkal való találkozásnak, együttlétnek és mulatozásnak, a másnap reggelig tartó vigasságnak ez volt a helyszíne. A cigányok számára a búcsú tehát társas összejövetelt, az ismerősökkel és távoli rokonokkal való találkozást is jelentette, amelyen számtalan olyan rituális előírást gyakoroltak, amely az ember értékmérőjét és önbecsülését jelenti. Előírásként értelmezték, hogy a búcsúban pénzt kell költeni, komoly összegekkel kell érkezni, hogy másokat meg lehessen vendégelni. Szégyennek számított volna, ha valaki batyuból étkezik, s nincs annyi pénze, hogy rendesen egyen és igyon. Különösen a leányok és asszonyok az öltözetükkel és megjelenésükkel, a magukra aggatott ékszerekkel a tehetőséget, a jólétet próbálták szimbolizálni. A leányok feldíszítése és státusának illetően dokumentálása előkészíti a lehetséges „leányvásárlásokat” is. A világi együttlét fontos eleme a beszélgetések, a közös tánc és ének alkalmainak megteremtése is.

Összegzésként azt mondhatjuk, hogy az egyházakat alapvetően a cigányok nem kanonizálható vallás gyakorlása, valamint a búcsú területén a világi örömök hajszolása irritálja, míg a rendfenntartó erők a hosszan tartó piknikelésből és mulatozásból fakadó kisebb konfliktusokban látnak jelentős veszélyforrást.

Halotti szokások

A cigányság kulturális rendszerének egyik legfontosabb eleme az embereknek a halottakhoz fűződő viszonya és a halottakról vallott képzete. Ennek lényege, hogy a környezet más kulturális csoportjaihoz képest sokkal nagyobb jelentősége van a halottak emléke ápolásának, valamint a halottal való kapcsolattartásnak.

Például a Békés megyei oláh cigány csoportok, mind a környező ortodoxia, mind pedig a római katolikus egyház intézményesített halotti ünnepeit beépítik kulturális rendszerükbe, vagyis egyaránt halottak napjaként tartják az ortodox húsvét hétfő utáni hétfőn a halottak húsvétját, valamint a katolikus egyház november 1-jére eső halottak napját. Nagyobb egyházi ünnepeken — amelyek nem halotti ünnepek — is megjelenhetnek a temetőben az emberek, éppen azt érzékeltetve, hogy halottjuk valamilyen közvetlen gyakorolható földi jóból maradt ki. Így legfőképpen a karácsony az, amikor a halotthoz batyival felszerelve zarándokolnak a temetőbe. Az egyháztól függetlenül minden család és rokonsági kör a saját halottjának személyes, egykor volt ünnepeit is megünnepli a temetőben. Így az elhunyt születésnapja, névnapja, de maga a halál évfordulója is rendszeres temetőjáró és lakomával emlékező nap a közösség életében. Más halottak látogatása kapcsán ugyancsak mindenki fölkeresi a temetőben saját halottját.

A halottakhoz fűződő viszony szintén etnikus szimbolizációként elemezhető (Szuhay Péter felvétele, Kétegyháza, 1995)

A saját halott kifejezést szélesebb rokonsági értelemben és nem szűk, kis családi értelemben használjuk, vagyis ebbe a körbe egyaránt beletartoznak a házastárson és gyermekeken és unokákon túl a testvérek, azok házastársa és leszármazottai, vagy más oldalról nézve a nagybácsik, házastársuk és azok leszármazottai, vagyis az unokatestvérekig legalább saját halottnak számít a rokonság halottja. Ez azt is jelenti, hogy minden egyes halotti emlékezőnap szertartásának valamelyik szakaszához értelemszerűen kapcsolódik e rokonsági kör.

A halottkultusz szélesebb értelmezési tengelyén ki kell térni a virrasztásra, a temetésre, a temetésen részt vevők megvendégelésére, a sírállításra, a

különböző gyászidőszakok figyelembevételére, az ezeken való korlátozó, tiltó és feloldó szertartásokra, ugyanúgy, mint a pománára (a hathetes gyász lezárására), s az egyéves gyásztörésre, ezentúl a későbbi lakomával egybekötött megemlékezésekre. A különböző időpontokban megfigyelhető szokások és szertartások végül is azt mutatják, hogy az oláh cigányok körében erősen szabályozott a halottakhoz fűződő viszony, ami legfőképpen abból a képzetből származik, hogy a halott egy olyan különleges állapotba került, amely nem azonos a köznapi vagy a keresztény vallás értelmébe vett halotti haláli állapottal, nem azonos az élő „létállapottal” sem, nem is túlvilág a szó keresztényi értelmében, hanem olyan láthatatlan élet, amely immár tőlünk földi élőkön túl van, de hasonlóképpen zajlik benne az élet, mint a mi világunkban, és van benne egy átjárhatóság, vagyis amaz oldalról ide lehet látogatni, innen viszont oda nem. Hogyha halottainkat, vagyis a más létállapotba került szeretteinket rendesen, méltó módon (társadalmi rangjának és presztízisének, valamint az emberi alapminimumnak megfelelően) ellátjuk, elnyerjük megelégedésüket és jóindulatukat, amelyben hozzánk kedves lesz, minket nem háborgat, ha viszont a magunk kidolgozta szabályokat és ilyenformán saját ebbe vetett hitünket és tudásunkat megsértjük és alulteljesítünk, kiteszük magunkat a visszajáró halott zaklatásának. Mindaz a fájdalom, ami a halott elvesztésének szól, valójában arról tanúskodik, hogy legfőképp azt nem tudjuk elviselni, hogy a következő életszakaszt immár nélkülünk és tőlünk függetlenül éli, illetve minket von meg magától.

Ebben a földi léten belüli állapotban a halott az élőkől megkapja az élők által használt földi javak szinte összességének esszenciális kivonatát. A sírkamrát, a kriptát, ahová eltemetik, tisztaszobának rendezik be. Körbeszőnyegezik, asztallal, székekkel szerelik fel és étellel, itallal, cigarettával rakják tele. A halottat legszebb ruhájába öltöztetik, pénzzel, ékszerrel, késsel vagy akár ostorral,

lószobrokkal látják el. Utalva az elhunyt mesterségére, elfoglaltságára, illetve biztosítva ezzel azt, hogy új helyén is folytathassa munkáját. A mindenkori temetőlátogatások és sokszor a sírnál tartott lakomák az eltávozottal való együttélést, illetve az ő megejtését szimbolizálják. Teljesen természetes dolog a sírnál sörözni, ekkor mindenki a sírra locsolja az üveg tartalmának egy részét, felszólítva a halottat akár, hogy igyon. Ugyancsak általános a halott cigarettával való megkínálása is (ennek eljárása szerint a kínáló fél rágyújt egy cigaretára, amikor az ég, szájából kiveszi, helyébe másikat tesz, s az előzőleg meggyújtott cigarettáról felizzítja a második szálát, s majd ha már füstöl, ezt teszi a sírra, vagyis az ő tüzeről, lángjáról lobbantja életre az eltávozott cigarettáját). Gyakorta szólítják meg a sírt az „alszol még”, a „sokat alszol, kisfiam”, anyám, apám stb. mondattal.

A gyász legfontosabb kulturális funkciója, hogy emlékezetünkbe vessük az eltávozottról szóló élményeinket és tapasztalatainkat, illetve fájdalunk tényleges kifejezésével világossá tegyük számára, hogy valóban nehezen pótolható tagja volt közösségünknek, és eltávozásával számtalan korábbi élmény már nem ismételhető meg és olyasvalami tudás, hang és szó távozott el vele, amit másvalaki a családnak és a közösségnek már nem képes megadni. Erről szól valójában a halált követő, legalább egy virrasztással otthon töltött éjszaka, amellyel az egyik létállapotból a másikba kell juttatni az elhunytat. Ezért ragaszkodnak a cigányok ahhoz, ha kórházban halt is meg hozzátartozójuk, hogy legalább egy éjszaka otthon, a saját házukban virraszthassák. A mások által nagyszabásúnak ítélt temetések és temetési lakomák nem egyébről szólnak, mint a képzetek szerint a halottnak megadandó tisztesség teljesítéséről. S minél tekintélyesebb és rangosabb, minél pótolhatatlanabb volt egy ember, annál nagyobb és virágzóbb a temetése. A gyász kifejezésének számos külsőleges jele is van. A férfiak például a temetést követően hat hétig nem borotválkoznak, de megtartóztatják magukat hat hétig az italtól is, jobbára feketében járnak, nem zenélnek, legfeljebb, ha énekelnek, szomorú, hallgató nótát dúdolnak. A halott rokonságának szélesebb köre a hathetes gyászt tartja. A legközvetlenebb hozzátartozók és különösen a nők — anyák, leányok, házastársak — az egyéves gyászt is megtartják, vagyis egy év után oldják fel azokat a tilalmakat és korlátozásokat, amelyeket vagy a közösség rótt rájuk, vagy ők róttak ki önmagukra. Ha letelt a gyász kijelölt időszaka, a temetőben rituális módon gyásztöréssel vetnek véget a megtartóztatásoknak és lakoma, tánc, multság útján térnek vissza a mindennapi életbe.

A halotti kultusz — túl a cigányok halottakkal kapcsolatos világképén — legfőbb funkciójaként a közösség együvé tartozását, a közös sors számontartását, erősítését és vállalását jelenti.

Gusztikám, ha meghalok, így álljatok a koporsóm mellett, ugyanilyen szépen énekeljetek. Utána nem bánom, ha táncoltok is a temetőben. Érezétek magatokat jól. Ez az érzésünk: hogy ha szépen megy a nóta a virrasztóban, nincs csóróság. Mintha nem is halt volna meg, csak mulatni akar az a halott.

A Kőjál rendelkezése szerint a halottat két óra múlva ki kell vinni a házból. A cigányok inkább azt mondják, hogy nincs pénz koporsóra, de nem engedik kivinni, míg két éjszaka nem virrasztották. Hogy is lenne az: megjön a fia Pestről, és akkor a halottasházba menjen virrasztani?...

A földön mindenki bűnös. És mikor a tisztítóűzön keresztül megyek, leégetik a bűnömet, és megváltozok a másvilágon. Odamegyek Szent Péter elébe, azt

mondja nekem: gyere, kinyitom a mennyországkaput, és gyere be. Itt a helyed. Érzem, hogy oda fogok menni. Mert tiszta a lelkiismeretem. Igaz: egy kicsit jósltam. Egy kicsit hazudtam. Mert muszáj volt. A gyerekekért. Eladtam, kevesebbet mondtam, de értékes dolgokat sohasem loptam...

Diósi Ágnes: Cigányút, 60–61. old.

Kulturális egységesülés

A politika és közigazgatás koncepciójával ellentétben a hetvenes években részben a bontakozó cigány értelmiség, részben pedig a velük szolidáris társadalomkutatók munkássága nyomán körvonalazódik a cigányság etnikumként való meghatározása is. Ez a politikai hatalom nemtetszését váltja ki, jóllehet, a Kulturális Minisztérium már 1979-ben konszenzust próbál teremteni, ahol kezdeményezőként és problémamegoldóként tünteti fel magát. Koncepciója annyiban változik a korábbi állásponthoz képest, hogy a cigányság korábbi rétegstátusát kulturális rétegstátussá alakítja, és hagyományos kulturális (folklor) művészeti tevékenység támogatásával próbálja a politikai feszültségeket kezelni. E törekvésnek méltó folytatója a nyolcvanas évek közepén a Hazafias Népfront, amely a cigányság önszerveződését „szervezve” kísérli meg elejét venni az etnikai konfrontációnak. A nyolcvanas évek végétől a valóban alulról szerveződő politikai és kulturális mozgalmak tömeges megjelenésének lehetünk tanúi.

Ez az időszak nagyjából az etnikai identitás megfogalmazásának és felerősödésének időszaka. Ennek az időszaknak a fejleménye, hogy a cigányság lassan megpróbálja magát etnikumként, illetve nemzetiségként meghatározni, és ebben élen jár az artikulálódó, számban is növekvő cigány értelmiség, amely egyre inkább vállalkozik a cigánykultúra szintetizálására.

A cigánycsoportok korábban laza törzsszövetségekként, laza, lokális egységekként működtek, nem beszélhettünk egységes etnikus kultúráról, hanem az egyes körzetek regionális cigánykultúrájáról. Nem osztálykultúráként vagy nemzetiségi kultúráként létezett, hanem egy feudális típusú, rurális kultúráként, amelynek az adott régió belül etnikus színezete volt. Viszont sem „kézikönyvben”, sem „folklorisztikai szöveggyűjteményben”, sem a közös tudatban nem volt tetten érhető nyoma. „Nem volt még összeszerkesztve a cigánykultúra.”

Néhány folklorista és etnográfus már jó ideje arra törekszik, hogy kimondva-kimondatlanul megteremtse az etnikai identitáshoz szükséges kiindulópontot: a cigány „bibliát”, mitológiát. Valójában erre a mintára keletkezett a legtöbb nemzetté szervezett etnikum közös tudásrendszere is. Hisz a nemzetté válás egyik sarkpontja a népi kultúra hivatalos elismertetése volt; a népi kultúrának a nemzeti kultúrába való beépítése mintegy a nemzeti önismeret, a nemzeti történelem tudásáról szóló alapfeltétel. Ebben a rendszerben a népi tudás egyfelől osztály- vagy rendi alapú (az írásbeliséggel nem rendelkező, alávetett osztályok kultúrája), másfelől pedig regionális alapú tudás, amelyekben az etnikai hovatartozás csak másodlagos. Ebben az értelemben a magyar folklor mesterséges képződmény, ideologikus tudás, végső soron szándék eredménye. Ennek a logikai műveletnek fontos eleme az a kiinduló tétel, hogy az egy nyelven beszélő, azonos etnikumhoz tartozó embereknek egykor volt közös kulturális rendszerük, folklor tudásuk, például népköltészetük, azon belül epo-

szuk vagy mitológiájuk. És léteznek olyan archaikus helyi közösségek, amelyek őrzik ezt az ősi soron volt tudást, és az őstudások immár a folkloristák közreműködésével egységes rendszerre állíthatók össze.

Ebben a szellemben tevékenykedett és gyűjtött számos — elsősorban cigány anyanyelvű — folklórszöveget Bari Károly. A gyűjtés tényénél talán fontosabbak a közreadás tartalmi és formai jegyei. E tekintetben Bari Károlyt talán Benedek Elek és Illyés Gyula szellemi hagyományai örökösének, folytatójának tarthatjuk, amennyiben könyvei anyagát igyekezett úgy válogatni, „hogy hű képet adjon a cigány folklór sokszínűségéről és gazdagságáról”, a fordítás során igyekezett egységes stílust kialakítani, „megőrizve az adatközlők másságának és eltérő előadásmódjának jegyeit”. Adaptációinak „nem volt célja a szó szerinti hűség, csupán a tartalmi azonosulás, amelynek kifejezésére az oláh cigányok által beszélt archaikus magyar nyelvi fordulatokat is” felhasználta.

Az 1990-es években a nemzetiségi törvény előkészítésének szakasza láthatóvá tette a cigányság nemzetiségként, illetve etnikumként való meghatározásának dilemmáját. A nemzetiségi státusnak deklaráltan jóval több jogot és költségvetési támogatást biztosít a mindenkori kormány, míg az etnikum számára biztosított jogosítványok jóval korlátozottabbak. A cigányság kulturális és politikai szervezetei sokáig nem jutottak egységre abban a kérdésben, hogy a törvénytervezet által előírányzott státus közül melyiket válasszák. A belső, közösségnek szóló önmeghatározás általában nehezen egyeztethető össze a vállalható és a külső környezetnek szóló önmeghatározással. Ez a kérdés valójában az integráció vagy szegregáció problémakörét vetíti elő.

A politikai törekvések talán legmarkánsabb — többek által leginkább szélsőségesnek ítélt álláspontja az, hogy a cigányság a politikai nemzet része, nemzetalkotó tényező, és mint ilyen, teljes mértékben jogot formálhat arra, hogy kultúráját a maga önállóságában, mint a nemzeti kultúra részét oktassák és tartsák számon.

Ez lényegében azt jelenti, hogy akár a cigány folklórnak, akár a cigány magasművészetnek a nemzet emlékezetének és tananyagának a részét kell képeznie, és nem elegendő a kulturális teljesítmények megmervített, rezervátumba zárt interpretálása. Másképpen szólva Choli Daróczi József vagy Péli Tamás nélkül nem oktatható magyar költészet vagy festészet.

A cigányság kulturális és politikai egységesülését nagyban gátolja az a tény, hogy a cigányság valójában három etnikai alcsoportra oszlik, amelyekben a vezető szerepért folyó küzdelem a mai napig bizonytalan kimenetelű. Az etnikai csoportok egyenként, egyfajta vezető szerepre törekednek saját kulturális dialektusok normaként való elfogadtatásával.

A kulturális és politikai egységesülést leginkább a cigánycsoportok közötti önmeghatározás különbözősége és a vezető szerepért való küzdelem határozza meg. A cigány anyanyelvű oláh cigányok kulturális rendszerét vagy a nyelvileg asszimilálódott, ugyanakkor kulturális rendszerét csak részben megőrzött magyar cigányok kultúráját tekintjük-e eredőnek?

Az oláh cigányok kulturális gyakorlata jóval több önálló és környezetétől független elemet tartalmaz, míg a magyar anyanyelvű cigányok kulturális rendszere több ponton az egykori magyarországi paraszti kultúra nyomait őrzi. A magyar anyanyelvű cigányok a társadalmi integrációban a kulturális azonosulás szimbolikus jegyeit használják, míg az oláh cigányság szimbolikus különállásának kifejezésére az archaikus létforma és kulturális gyakorlat megőrzése, normaként való tételezése tűnik kézenfekvő megoldásnak.